

ARKEOLOGI OG KULTURHISTORIE

Nr. 2-2019. 90 kr

Nytt fra fortiden

SPOR

Monumentenes
landskap –
Orknøyene i
yngre steinalder

Festningsverket
Skansen
i Tromsø

De dødes hus
på Vinjeøra

 NTNU
Vitenskapsmuseet

 MUSEUMS-
FORLAGET

SPOR

nr. 2-2019, 34. årgang, hefte nr. 68
ISSN 0801-5376

Utgitt av Museumsforlaget og NTNU Vitenskapsmuseet,
Institutt for arkeologi og kulturhistorie

Redaktør Ellen Grav Ellingsen

Fagredaksjon Ellen Grav Ellingsen, Hans Marius Johansen og
Sissel Ramstad Skoglund

Fotograf/bildekonsulent Åge Hojem

Forlagsredaktør Laila Andreassen

Layout Type-it AS, Trondheim

Trykk 07 Media

Kontakt forlaget for bestilling eller spørsmål om abonnement

Museumsforlaget
Kjøpmannsgata 23
NO-7013 Trondheim
telefon [47] 47 47 87 47
post@museumsforlaget.no

SPOR er beskyttet av lov om opphavsrett til
åndsverk, og avtaler om kopiering inngått med Kopinor.
Ta kontakt med forlaget om du ønsker å gjengi deler av
SPOR, i medie-uavhengig form.

© MUSEUMSFORLAGET Trondheim 2019

Ved å publisere i dette SPOR overdrar forfatteren retten
til å framstille, mangfoldiggjøre og utgi sitt verk i SPORs
papirutgave og digitale utgave, til Museumsforlaget.
Forlaget kan videre distribuere verket gjennom databaser
som forlaget samarbeider med. Denne publiseringsretten
er eksklusiv i seks måneder fra utgivelsestidspunktet. Etter
disse seks månedene har gått, kan forfatteren legge ut
verket på sitt eget nettsted eller på nettsted som forfatterens
arbeidsgiver har etablert.

Redaksjonen overtar ikke ansvar for manuskript eller bilder
som ikke er bestilt.

Redaksjonens adresse:

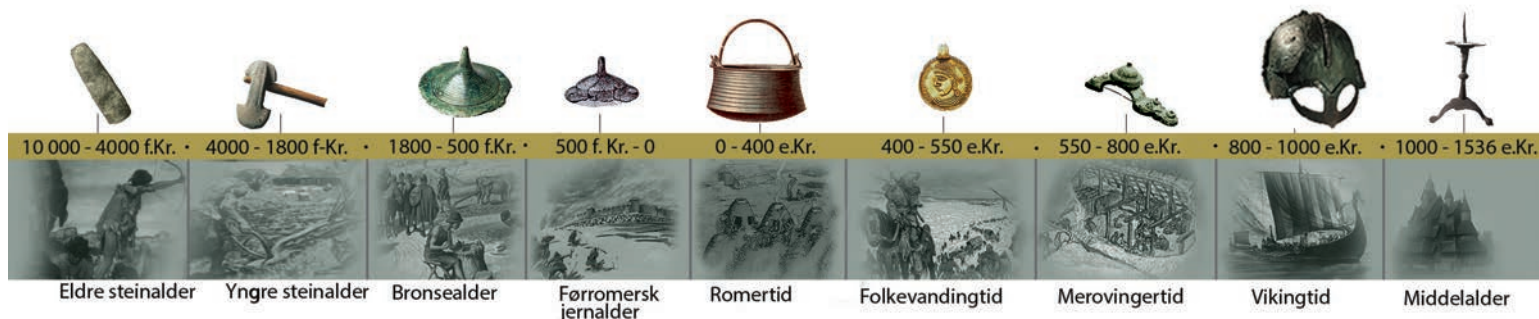
SPOR
NTNU Vitenskapsmuseet
Institutt for arkeologi og kulturhistorie
7491 Trondheim

Forsidebilde:

*Magdalena Bay, view from a peninsula in
northern Spitsbergen* av François-Auguste Biard.
Louvre Museum. Kilde: Wikimedia commons

INNHold

- 5** DEKORERTE HELLER I GRAVRØYSER
— ELDRE ENN SITT RYKTE?
- 9** MONUMENTENES LANDSKAP
— ORKNØYENE I YNGRE STEINALDER
- 14** VANNHULLENE PÅ BREKSTAD
FRA DET HVERDAGSLIGE TIL DET UNIKE — ET
KIKKHULL INN I HVERDAGSLIVET FOR TO TUSEN
ÅR SIDEN
- 19** KLEMENSKIRKEN PÅ NIDARNESET
ET MAKTSYMBOL I MISJONSTID
- 23** FESTNINGSVERKET SKANSEN I TROMSØ
- 28** FIMBULVINTEREN PÅ
VIK PÅ ØRLANDET:
ET SAMFUNN GÅR UNDER
- 34** VRAKET I FJÆRA
- 41** BOKTIPS
- 43** SALTOKING
- 47** DE DØDES HUS PÅ VINJEØRA

KJÆRE LESER

Det er med et visst vemod jeg skriver lederen denne gang. En av bladets mest trofaste forfattere gjennom tidene, professor Kalle Sognnes, gikk bort tidlig i høst. Bergenserens var en stor personlighet i arkeologimiljøet i Trondheim gjennom mange år, og han etterlater seg et betydelig forskningsarbeid som var spesielt viktig for helleristningsmiljøet. Kalle har skrevet en stor mengde artikler til SPOR, og også denne sommeren hadde han levert inn et manus til vurdering. Vi vil derfor hedre Kalles minne ved å trykke hans siste SPOR-artikkel i dette nummeret – et minne om en fagmann som åndet for arkeologifaget helt til det siste.

Som vanlig har vi en rekke spennende artikler i SPOR. Vi skal ut på mang en reise, i både fysisk og åndelig forstand. Fysisk vil vi ta dere med til Orknøyene og Tromsø, i tillegg til en rekke steder i de midtre delene av Norge. I en mer åndelig forstand skal vi tilbake til år 536, utpekt som det verste året å leve i Europa noensinne. I tillegg får vi lese om ofringer til guder vi ikke lenger kjenner navnet på, samt et dødehus funnet i en gravhaug. Arkeologi er nemlig et fag som stadig byr på overraskelser, og resultater fra arkeologiske utgravinger gjør at vi noen ganger må klø oss ekstra mye i hodet for å forstå hva vi ser.

Nok en gang kan vi dermed tilby et blad med stort spenn i tid og rom, samt mange sider med god og underholdende lesning.

God fornøyelse.

Ellen Grav Ellingsen
Redaktør

*Båt, sikksakkmønster og «frynser» på
Leirfall i Stjørdal. Foto: K. Sognnes*

DEKORERTE HELLER I GRAVRØYSER

– ELDRE ENN SITT RYKTE?

Både gravrøysen og helleristningen er karakteristiske minner fra bronsealderen i Norden. I mange tilfeller ble røysene plassert på berg der det fantes ristninger fra før. Det finnes også eksempler på at de døde ble plassert i steinkister dekorert med helleristninger. Disse blir gjerne datert til bronsealder, men nyere forskning tyder på at de kanskje kan stamme fra yngre steinalder.

KALLE SOGNES

Sommeren 1934 grov Brage Irgens Larsen, på vegne av DKNVS Museet i Trondheim, ut en gravrøys på Skjervoll i Stjørdal. Røysen hadde da tilsynelatende vært urørt siden den var ny. Sentralt i den kom det frem en kiste, bygd av kantstilte steiner med flate heller som lokk over graven. Basert på størrelse og form kunne man anta at graven var fra folkevandringstid. Den viste seg å være praktisk talt tom; kun små biter av et skelett var til stede. På en av steinene var det risset inn deler av en båtfigur av en type som det er mange av blant helleristningene i området. Figuren peker i retning av at graven kunne være betydelig eldre, kanskje helt fra bronsealder, men gir i seg selv ingen sikker datering. Det var bare denne ene dekorerte steinen i graven. Den kan være kommet dit ved en tilfeldighet, men den kan også representere en måte å knytte den døde til fortiden gjennom å sende med en eldre gjenstand. En annen mulighet er at den ble laget nettopp til denne begravelsen.

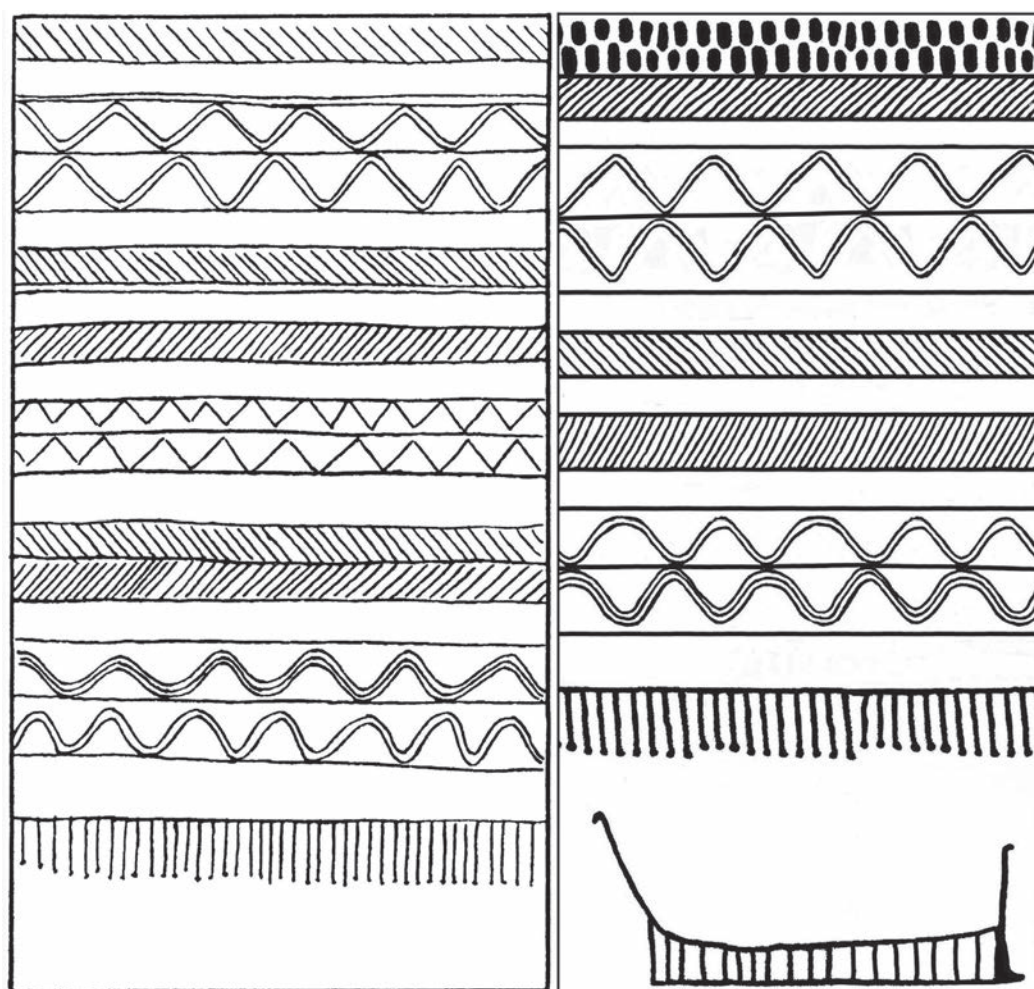
Det er ikke uvanlig å finne helleristninger i forbindelse med graver fra bronsealderen. På Berg i Stjørdal ble det for få år siden funnet en gravrøys anlagt på en bergflate med flere helleristninger (jf. SPOR nr. 1 – 2011). Den svenske arkeologen Gunnar Ekholm hevdet for et århundre siden at ristningene

ble laget i forbindelse med begravelsene. Kanskje var nettopp det tilfellet på Sandbrauta i Melhus, der ei helle med ristninger ble funnet i en gravrøys (se SPOR nr. 1 – 2019). Kanskje skal også de mange løse steinene på helleristningsberget på Røkke i Skatval tolkes på samme vis.

På Røkke finnes en rekke helleristninger som forestiller den samme båttypen som er avbildet på steinen fra Skjervoll (type E). Denne båttypen er også representert på en av de dekorerte steinhellene fra den såkalte Mjeltehaugen i Giske på Sunnmøre. Haugen ble rasert allerede i 1847, og bare bruddstykker av hellene er bevart i dag. Rester av tilsvarende dekorerte gravheller er kjent også fra Trøndelag — fra Steine på Byneset i Trondheim og fra Rishaug i Agdenes. Dessverre er bare noen få bruddstykker bevart også av disse. De har ikke båtfigurer slik som hella fra Mjelte, men de to hellene på Steine har enkle linjemønstre som minner om parallelle frynser — et motiv som også er funnet i Mjeltehaugen.

Graver med dekorerte steinheller finnes også andre steder i Norden. Den mest kjente av disse ligger på Bredarör i Kivik i Skåne. De hellene som er bevart, forteller at dekoren på Kivik-hellene er av et annet slag enn det vi kjenner fra Mjelte

Uttegninger av mønstrene på hellene fra Mjeltehaugen. Til venstre Marstranders rekonstruksjon, hvor båtfiguren dessverre er utelatt. Til høyre vises forfatterens rekonstruksjon basert på Trond Linges sammenstilling av steinfragmentene, der båtfigurene er tatt med

og Steine. Hver helle danner en enhet, og har en annen dekor enn nabohellene. På en av hellene er det riktignok en båtfigur, men den forestiller en annen båttype (type G), som er typisk for bronsealderen. På en av de andre hellene fra Kivik finner vi sikksakkmønstre som minner om dekoren i Mjeltehaugen. Slike mønstre forekommer blant helleristninger allerede i steinalder på feltene Søbstad og Rødsand på Averøy, på Rein i Stadsbygd så vel som på Holte i Levanger og Bardal i Beitstad.

FRA KIVIK TIL GISKE

Den eldste Kivik-graven er datert til tidlig bronsealder. Frem til nå har også graven i Mjeltehaugen vært datert til bronsealder. Men arkeolog Sverre Marstrander sammenliknet hellene fra Mjeltehaugen med heller fra ulike deler av Europa, og fant en forholdsvis klar parallell i ei helle fra Göhlitzsch nær Halle i Tyskland. Denne var også dekorert med sikksakkmønstre, men var datert til yngste del av steinalderen. Marstrander la stor vekt på de geometriske mønstrene på hellene fra Mjeltehaugen, og han fikk laget en rekonstruksjonstegning som viste hvordan de komplette geometriske mønstrene kunne ha sett ut. De var praktisk talt de samme på alle hellene. Dels var det tettstilte skrå linjer som hellet mot venstre eller høyre. Mange av disse var tegnet med doble linjer. Andre var mer bølgeformete med doble eller tredoble

linjer. Et annet gjennomgående motiv var parallelle, loddrette, frynselignende linjer som ofte endte i en liten grop. Felles for alle hellene var en stilisert båtfigur i nedre del.

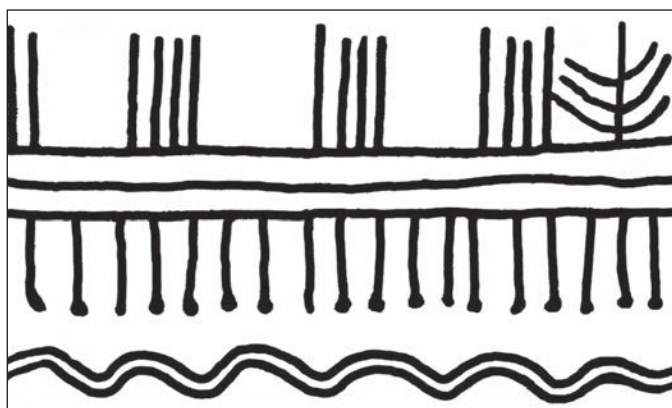
Parallellene til de europeiske gravhellene fra steinalder var åpenbare, men Marstrander daterte likevel graven i Mjeltehaugen til bronsealder. Det skyldtes båtfigurene. Ut fra tidens tenkning var dette logisk. Man antok at de aller fleste båtistingene ble laget i yngre bronsealder. Nyere forskning tyder imidlertid på at båtistinger av type G ble laget allerede fra bronsealderens begynnelse. Dermed antas det at ristninger av enklere type E-båter, som den på Mjeltehaugen, må være enda eldre.

Et overraskende trekk ved Mjeltehaugen er at den ligger i et område som praktisk talt er tomt for helleristninger. Mot sør finnes ristninger fra bronsealderen i ytre Nordfjord og Sunnfjord. Mot nord er det kjent noen få ristninger på Bogge i Romsdal og i Sunndalen, men ellers må vi helt til Trondheimsfjorden. Her finnes de fleste bronsealderristningene i Stjørdal, Beitstad og Melhus. Mjeltehaugen og de dekorerte hellene der opptre derfor isolert fra de miljøene hvor det var vanlig å lage helleristninger. Også gravene på Steine og Ris-haug ligger isolert i forhold til det som er kjent av ristninger.

Geologen Helge Askvik ved Universitetet i Bergen undersøkte hvilke bergarter de dekorerte hellene fra Mjeltehaugen

Bevarte hellerfragmenter fra Steine på Byneset i Trondheim. Foto: NTNU Vitenskapsmuseet

Rekonstruerte mønstre på gravheller fra Steine, Trondheim.
Tegning: K. Sognnes

er laget av. Han undersøkte også den dekorerte steinen fra Skjervoll og fant at den var laget av samme bergart som steinene i Mjeltehaugen. Bergarten er sjelden og var ikke kjent fra Sunnmøre, men derimot fra Sunnfjord og Trøndelag. Fra begge disse stedene er det lang vei til Giske. Hellene må ha blitt transportert med båter, som trolig ble trukket over drageid

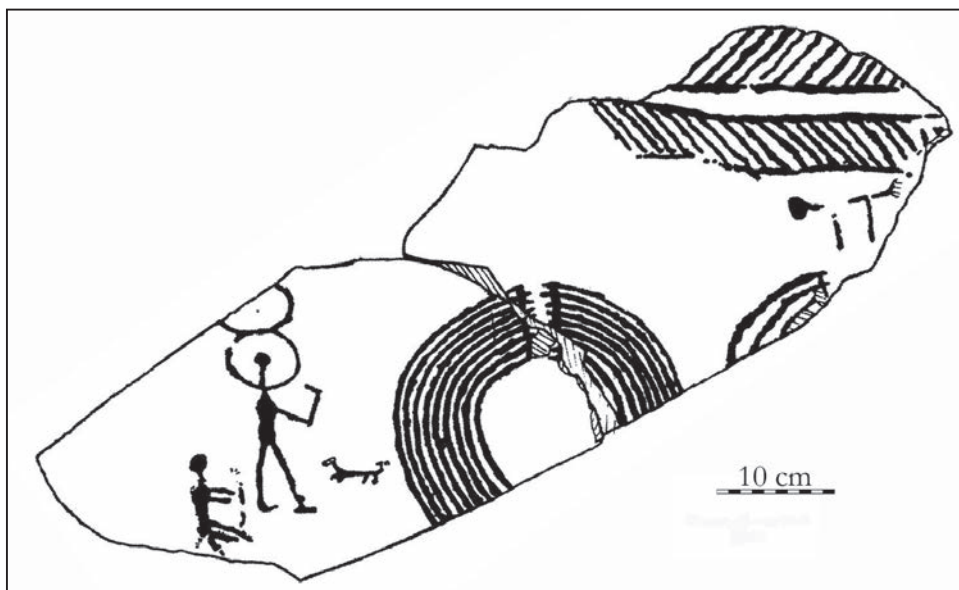
under deler av transporten — over Stad eller over Tiltareidet mellom Sunndalsfjorden og Romsdalsfjorden. Forekomsten av tilsvarende gravanlegg på Steine og Rishaug støtter opp under antakelsen om at steinene i Mjeltehaugen ble brutt ved Trondheimsfjorden. De store avstandene mellom bruddsted og grav understreker det spesielle ved disse gravene: De opptrer som fremmedelementer i landskapet. Men samtidig er de delvis dekorert med motiv som har et lokalt/regionalt preg.

Dersom vi kan stole på at båtfigurene som er avbildet på hellene fra Mjeltehaugen og på berg på Vestlandet og i Trøndelag, gjengir virkelige båter, finner vi at de hadde en del trekk felles med fangstfolkenes båter, slik disse ble avbildet på steinalderens helleristninger. De hadde rektangulært skrog fylte med loddrette linjer og med forholdsvis høye stavner, hvorav den ene eller begge to var tilnærmet loddrett. Dette kan fortelle at disse båtistningene stammer fra nettopp steinalder.

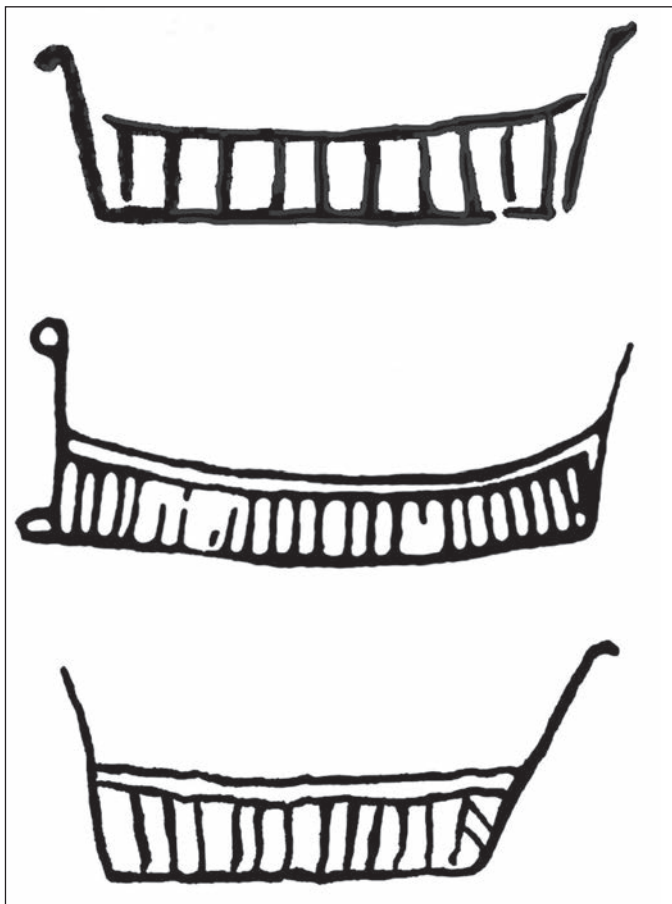
DEKOREN

Det er meget mulig vi skal se gravhellene med ristninger av geometriske mønstre som uttrykk for en felles gravskikk over store deler av Europa i yngre steinalder. Hellene på

Mjelte, Rishaug og Steine representerer trolig nordgrensen for denne gravskikken, men samtidig antas de å være yngre enn forbildene ute i Europa. Båtfigurene i Mjeltehaugen er derimot lokale, knyttet til norskekysten fra Jæren til Trondheimsfjorden. Generelt kan båtistninger sies å være en nordisk spesialitet, da denne typen ristninger knapt er kjent fra sørlige deler av Skandinavia.

Dekorert steinhelle fra Rishaug i Agdenes. Tegning: O. Farbrege

Dekorert steinhelle fra Rishaug i Agdenes. Tegning: O. Farbregd

Dekoren på steinene fra Rishaug og Steine er noe forskjellige, men vi finner enkelte felles trekk mellom dem og hellene fra Mjeltehaugen. Av de to bruddstykkene som er bevart fra Steine, er det ene dekorert på begge sider, med dekor som likner på hellene fra Mjelte. På steinen fra Rishaug finner vi to rekker med innrammede, skråstilte linjer, skilt av et parti uten linjer. Dette samsvarer også med mønster fra Mjeltehaugen.

FRA GISKE TIL LEIRFALL

Av motivene fra Mjeltehaugen er det normalt bare båtfigurene som også opptrer på fast fjell. I Trøndelag finnes en rekke båtfigurer i Stjørdal. Noen grupper av ristninger på Leirfall er her av spesiell interesse. Tre, i dag ufullstendige, båtfigurer finnes på hovedfeltet (Leirfall III). Viktigere i denne sammenhengen er noen rektangulære figurer med indre saksakmønstre og frynselignende vedheng. Flest slike figurer finnes på et lite felt (Leirfall V) ovenfor hovedfeltet. Dessverre er disse ristningene i dag sterkt forvitret og ufullstendige. Ristningene på hovedfeltet er heldigvis bedre bevart, og en rektangulær figur

med frynser ligger like nedenfor de tre nevnte båtfigurene. Både den og båtfigurene synes å være laget i samme teknikk – med fint hogde, smale og grunne furer.

Mens saksakmønstrene på det øvre feltet er innrammet på alle fire sider, mangler denne figuren den øvre, horisontale linjen. Den er erstattet av en smal kvartsgang som slynger seg over store deler av feltet. Å utelate denne linjen må ha vært et bevisst valg. Ved å gjøre dette ble berget og saksakmønsteret knyttet til hverandre på en helt spesiell måte. Det viktige her er likevel at et motiv som normalt synes å ha vært forbeholdt gravkister, og som kun er kjent fra noen få steder, på Leirfall finnes på berg som ligger i dagen.

Ristningene på Leirfall-feltene rommer de samme motivene som ellers i Stjørdal, men forholdet mellom de ulike motivene er et helt annet. Ristningene på dette feltet og i den lille gruppen på hovedfeltet, som er trukket frem her, er helt spesielle. Liknende mønstre er ikke kjent andre steder i Trøndelag, bortsett fra på gravhellene. Kombinasjonen av saksakmønstre og type E-båter er ellers kun kjent fra Mjeltehaugen. Vi står overfor en kombinasjon av symboler som tilsynelatende kun var knyttet til begravelsesritualer.

Hva så med alderen på båtristningene? Ettersom vi ikke har noen sikkert daterte paralleller, står vi i utgangspunktet på bar bakke. Vi har imidlertid kombinasjonen av saksakmotiv med frynser og båttype E både på Leirfall og i Mjeltehaugen. Datering av disse båtfigurene blir dermed avgjørende også for de innrammede saksakmønstrene på Leirfall. Mye tyder på at båtristningene, og dermed saksakmønstrene, må være laget så tidlig som i yngre steinalder. Vi må kunne se dem som paralleller til gravene med de dekorerte hellene, siden de har helt klare likheter med hverandre. Kanskje skal de forstås som markering av bestemte gruppers tilstedeværelse i landskapet?

ETTERORD

Et annet moment som kan bidra til å forklare hvorfor disse tidlige ristningene fikk sin spesielle plassering, kan henge sammen med solens bevegelser. Ved et tidlig besøk på Leirfall-feltet en høstmorgen opplevde forfatteren at da solen kom frem bak bergryggen i nordøst, skinte den på akkurat den lille gruppen av ristninger som det skrives om her.

Forfatteren leverte manus til denne artikkelen før sin bortgang. Redigering av teksten er gjort i samråd med familien.

Forfatter

Kalle Sognnes var professor emeritus i arkeologi ved NTNU, med spesialisering innenfor bergkunst.

Monumentenes LANDSKAP

– Orknøyene i yngre steinalder

De mosegrodde, majestetiske og kraftfulle steinene i sirkelen Ring of Brodgar er ikonet på Orknøyenes kulturarv. Foto: Kristin Prestvold

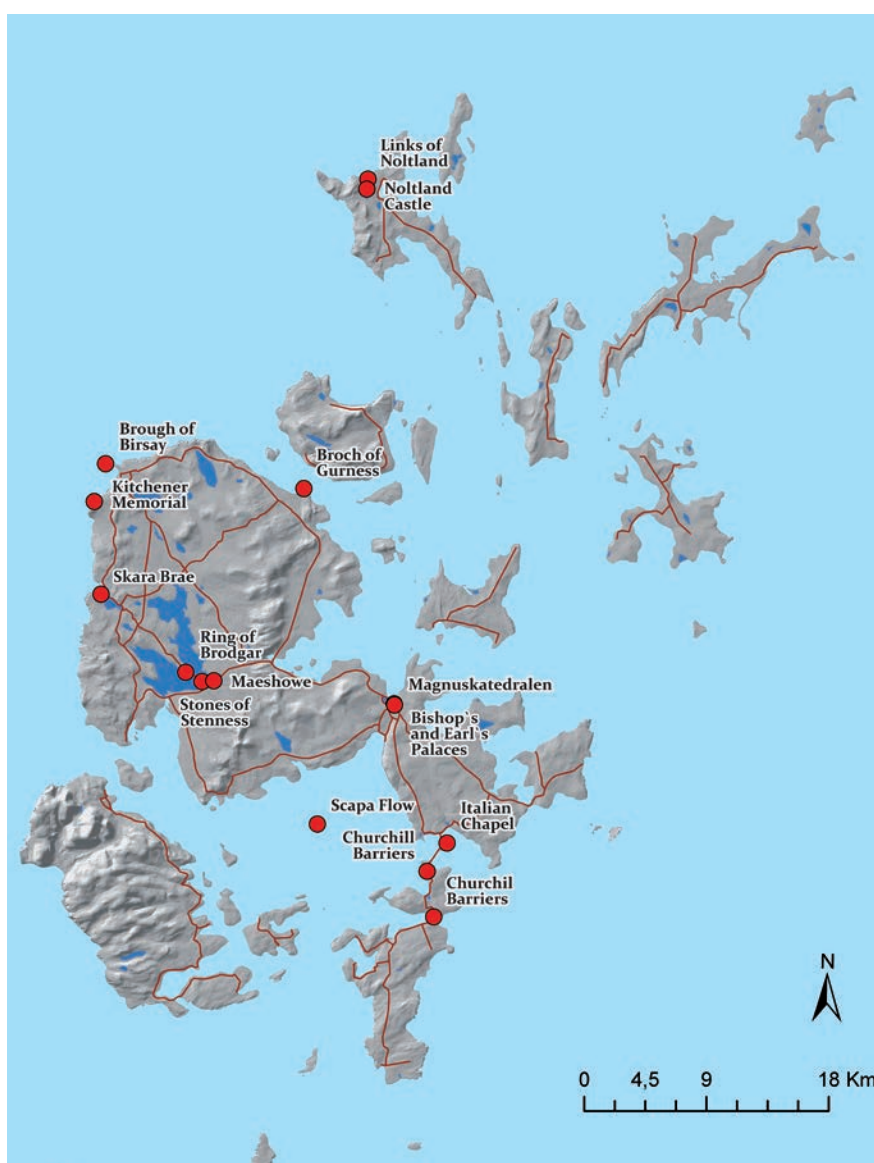
Vest i havet for Norge, og noen mil utenfor det nordlige skotske fastlandet, ligger Orknøyene. Navet i vikingenes verden i århundrene rundt tusentallet, en ideell plassering midt i seilingsleden mellom Norge og De britiske øyer samt Irland, og derfra springbrettet til resten av den kjente verden. Fra Orknøyene utøvde de norske kongene gjennom jarledømmet politisk innflytelse over et stort område i det nordlige Atlanterhavet. Men lenge før vikingene gjorde strandhugg, var landet befolket av mennesker som satte virkelige monumentale spor etter seg i landskapet.

KRISTIN PRESTVOLD

Mellom to innsjøer i hjertet av Orknøyene ligger et storslått rituelt landskap av steinsirkler, bautaer, prosessjonsveier, store steinkammergraver og bygningskompleks. Det hellige landskapet med monumentene var senteret i en blomstrende og livskraftig kultur i yngre steinalder, for mellom 4000 og 5500 år siden. Formgitt av de levende for å uttrykke tro og trosforestillinger, for å markere tilhørighet og rett til landskapet, for å knytte sitt levende samfunn sammen med tidligere generasjoner. Sammensatt og avansert, med forskjellige seremonier til ulike tider og ved spesielle anledninger gjennom året. Samfunnet viser sin livskraft, sin kulturelle vigør og sin arkitektoniske bragd. Seremonistedet var kjent langt ut over øyene, og folk reiste langveisfra for å komme dit. Dateringene er tidligere enn de store steinsirklene langt sør på det britiske fastlandet. Fra Orknøyene strømmet ideer, impulser og vakre gjenstander utover og sørover.

STEINSIRKELEN RING OF BRODGAR

Legenden forteller om de dansende kjempene, trollene som ga seg over til musikken og glemte tid og sted, holdt hender og danset ringdans gjennom natten. Så lykelige var de, at de ikke så at nattehimmelen sakte, men sikkert ble lysere og at stjernene bleknet og forsvant. De første solstrålene ved dag gry skinte på kjempene, og de ble til stein. Et lite stykke sørøst for sirkelen

Kart over Orknøyene. Inntegnet er kulturminner og -miljøer som er beskrevet i boka *Oppdag Vesterled*. I hjertet av øygruppa ligger det gamle hellige landskapet med Maeshowe, Stenness og Brodgar. Kart: Frode Brataas

Steinsirkelen Ring of Brodgar er en av de største i Storbritannia, og er skrevet inn på UNESCOs verdensarvliste. Tjuesju steiner – av opprinnelig seksti – står fremdeles oppreist og skuer utover innsjøene og landskapet i hjertet av Orknøyene. Foto: Kristin Prestvold

står en ensom bauta. Det er felespilleren, også han frosset fast i tiden.

Frosset fast i en evig dans, raggete og grå, og – etter som tiden gikk – mosegrodde, men majestetiske kjemper. De stående steinene i steinsirkelen på Brodgar. Der har de stått i tusenvis av år, kjemper fra en annen tid. Snur du deg kjapt rundt når du går fra steinsirkelen, kan du kanskje skimte deres forgjeves forsøk på å komme løs fra sin forsteinede tilstand.

Steinsirkelen Ring of Brodgar er imponerende stor, en av de aller største på De britiske øyer. For over 4500 år siden reiste steinaldermenneskene seksti store steiner i en sirkel som er hele 104 meter i diameter. Vi legger merke til den nesten perfekte sirkelen, men steinkjempene utgjør del av et langt større og mer spektakulært byggverk. De står på en rund, flat plattform, hogd og jevnet ut i berget. På utsiden av plattformen gravde folkene ut en tre meter dyp og opptil seks meter bred grøft i berggrunnen, som totalt er 380 meter lang. Denne enorme seremonisirkelen ble gravd ut med redskaper av stein og bein. En vei eller oppbygd passasje går på hver sin motsatte side over grøfta og inn i sirkelen. Inn i hjertet.

De flere tonn tunge steinene til sirkelen ble brutt ut fra forskjellige steinbrudd rundt omkring på øygruppa, og de ble tilhagd og transportert til bestemmelsesstedet på landtungen

mellom sjøene. Der ble de reist i de store hullene som var gravd som stabile fundament opptil flere meter ned i grunnen. Sammen bygde øyboerne en helligdom med en steinsirkel på en opphøyd, åpen slette i et viktig seremonielt landskap. Et landskap gjennomstrømmet av tro og mening, med vidt utsyn til alle kanter. En dominerende utsikt for å se utover, en styrende innsikt for å bli sett.

Det tok lang tid å reise steinsirkelen og bygge seremonihelligdommen Ring of Brodgar. Innsatsen pågikk over flere år, kanskje flere generasjoner. Et krevende og imponerende stykke arbeid, en massiv felles anstrengelse. Bare gravingen av grøfta rundt steinsirkelen er utregnet til åtti tusen arbeidstimer med fjerning av 4700 kubikkmeter stein. De bestemte seg for å bygge noe stort for seg selv, for sine guddommer og for sine døde. Byggingen av monumentet kan ha vært like viktig som ønsket om å se sirkelen ferdigstilt. Og uten tvil var seremonier en del av byggearbeidet. Vi mangler konkrete arkeologiske bevis, men den store konsentrasjonen av monumenter, de som er synlige for oss i dag, og de det er funnet spor av under markoverflaten og i de grunne innsjøene, tyder på at seremoniseret og det hellige landskapet hadde betydning og ble bygd for og av menneskene i et stort område.

De kom fra langt bakom synsranden, fra små bosetninger ute på øyene og fra litt større landsbyer ikke så langt unna.

Steinsirkelen på Brodgar ligger i et seremonielt landskap med stor tidsdybde og mange spor etter tidligere aktiviteter og rituelle handlinger. Gravhaugen fra yngre steinalder like utenfor steinsirkelen på Brodgar en av mange rester i omgivelsene. Foto: Kristin Prestvold

Seremonisenteret og helligdommen på Brodgar var under bygging, og alle var invitert til å delta i arbeidet. Det var en plikt, men også en ære. Helligdommen var for alle. Med seg hadde de redskapene og verktøyene: steinhakker og økser, øser og spader av bein og gevir, tauverk og rep, flettede kurver til å bære bort løse masser og avfall. Tepper, skinn, mat og utstyr til mange uker, alt som kunne være til nytte for å bygge den nye helligdommen, men også for å bo der samt delta i de store gildene og festene i forbindelse med arbeidet. Det var lenge siden de hadde sett hverandre, slektninger og venner fra ulike steder på øygruppa og bortenfor. De gledet seg til gjensynet, til å høre sladder og nyheter. Levde gammelonen ennå? Ungjenta begynte å bli voksen, kanskje fant hun seg en partner?

Hvis vi går 4500 år tilbake i tid, hvilke historier kan de mektige steinene i sirkelen på Brodgar fortelle oss? Fortellinger om alle fasene i livet: Du blir født, du er barn, du vokser til og blir ung voksen, du blir eldre, og til slutt blir du gammel og dør. Overgangen fra én livsfase til den neste blir feiret. Store seremonier og intrikate ritualer blir holdt til ære for deg og de andre i din aldersgruppe for å feire overgangen fra barn til voksen og din nye status i samfunnet, med nye rettigheter og plikter. Alle fasene fra fødsel til død ble trolig feiret i sirkelen på Brodgar.

STEINSIRKELENS HISTORIEFORTELLING

Fortellinger om landet og himmelen, sola, månen og stjernene, årstidene og døgnet, hendelser og minner samt viktige begivenheter i den årlige syklusen. Og det fruktbare landet som ga avlingene og næring til husdyra, havet som ga fisken, det fangstbare viltet i utmarka. Å kunne lese landskapet og fortelle været og årstidene var viktig. Gjennom kunnskapen om sola og månens reise over himmelen, og om stjernenes

plassering på himmelhvelvingen, kunne man følge årets gang, og vite når det var på tide å få de nye såkorna i jorda. De siste solstrålene ved solnedgang på årets korteste dag forteller om solsnu, om lysere dager, om at vinterens dvale går mot slutten, og at det atter en gang vil blomstre og gro, selv om det ennå er en stund igjen å vente. En ny fullmåne forteller om tiden som gjenstår til den nye fødselen. En evig runddans, en evig sirkel av liv og død, landskap og mennesker, fortid og nåtid, alt vevd sammen i ett.

Til visse tider på året samlet befolkningen seg og holdt store seremonier til ære for guddommene de trodde på og ba til. Musikk, dans og farger må ha spilt en rolle, selv om lite av dette er overlevert oss gjennom årtusenene. Men arkeologene i dag ser ut over de fysiske sporene av steiner og grøfter. Når mange mennesker samler seg, må vi tenke på lyd i de gamle seremoniene i steinsirkelen. Menn, kvinner og barn som synger og messer, akkompagnert av rytmeinstrumenter, trommer og andre instrumenter. Med sang og musikk følger dans. I dag ser vi mosegrodd grå steinkjemper mot et teppe av lilla røsslyng og gult og grønt gress. Den gang steinsirkelen var en aktiv del av menneskenes religiøse liv, var fargespekteret mye større. Kanskje var steinene malt i forskjellige farger, kanskje fargela menneskene seg slik vi gjør i dag, kanskje kledde de seg i fargerike klær? Spor av maling er funnet på veggene i bygningene på Ness of Brodgar og andre steder. Likeså er rester av fargepigmenter funnet i små beholdere i landsbyen Skara Brae og i Ness of Brodgar. I grøftene rundt andre steinsirkler, som Stones of Stenness, avdekte utgravningene keramikk samt beinrester fra kveg, sau, hund og trolig også ulv. Og i sentrum av sirkelen på Stenness ligger et stort ildsted.

Funnene viser at menneskene tilberedte og spiste mat inne i sirkelen. Måltidet og deling av mat er eldgamle måter for

å skape bånd mellom mennesker og mellom mennesker og guder. I midten av sirkelen er et stort bål som sammen med faklene og bålene som er tent utenfor sirkelen, kaster et flakkende lys over steinene og forsamlingen. Sang, musikk, dans, farger, flakkende lys, mat og feststemte mennesker. Slik kan vi se for oss en seremoni i steinsirkelen på Brodgar for 4500 år siden. Ritualene, sammenkomstene og festene bekreftet samholdet og var limet som bandt menneskene og samfunnet deres sammen.

STEINSIRKELEN MELLOM VIND OG VANN

I dag står tjuesju til dels medtatte og forvitrede steiner fremdeles oppreist i sirkelen på Brodgar. Vær og vind skaper værbitte, litt medtatte og krokryggete kjemper. Flere av steinene er splittet av lynnedslag. Men fremdeles er de kraftfulle, majestetiske og inspirerende, satt ned i sin egen sokkel på utvalgte plasser i forhold til de andre steinene i sirkelen og til landskapet rundt. De er ikke så høye og smekre som steinkjempene i sirkelen på Stenness noen hundre meter unna. Men med sine mellom to og fire og en halv meter på sokkelesten er de del av et imponerende monument i både utforming og bygging. Beliggenheten oppe på høydedraget, på landtungen mellom de to innsjøene, tilfører en ekstra dimensjon som gjør sirkelen enda mer stemningsfull. Den mosekledd platformen på innsiden av steiningen, hjertet av sirkelen, er ikke arkeologisk undersøkt. Steinsirkelen på Brodgar og området rundt er et stort seremonielt skattkammer med mange hemmeligheter.

Himmelen er høy på Orknøyene. I dag reiser kunstnere fra hele verden til øygruppa for å se på himmelen og lyset. Og vi andre reiser dit for å ta i øyesyn det mest ikoniske symbolet på Orknøyenes forhistorie. Under himmelen og i det stadig skiftende lyset danser steinene sin sirkeldans til glede for oss uinnvidde tilskuere.

Teksten er utdrag fra boka *Oppdag Vesterled. Nordlige Skottland, Orknøyene og Shetland* av Kristin Prestvold.

Lesetips

Barclay, G. 2005. *Farmers, Temples and Tombs: Scotland in the Neolithic and Early Bronze Age*. Birlinn with Historic Scotland.

Foster, S. 2015. *Maeshowe and the Heart of Neolithic Orkney*. Historic Scotland.

Oliver, N. 2009. *A History of Scotland*. Weidenfeld & Nicolson.

Watson, F. 2013. *Scotland. From prehistory to the present*. The History Press.

Wickham-Jones, C. 2015. *Between the Wind and the Water. World Heritage Orkney*. Windgather Press.

Forfatter

Kristin Prestvold er arkeolog og er ansatt som seniorrådgiver kulturminner ved Trøndelag fylkeskommune.

The Watchstone – «vaktsteinen» står ved brua mellom innsjøene Stenness og Harry. I dag i ensom givakt, for mange tusen år siden en av mange bautaer i prosesjonsveien mellom steinsirklene i et stort rituelt og hellig landskap. Foto: Kristin Prestvold

Vannhullene på BREKSTAD

Fra det hverdagslige til
det unike – et kikkhull
inn i hverdagslivet for
to tusen år siden

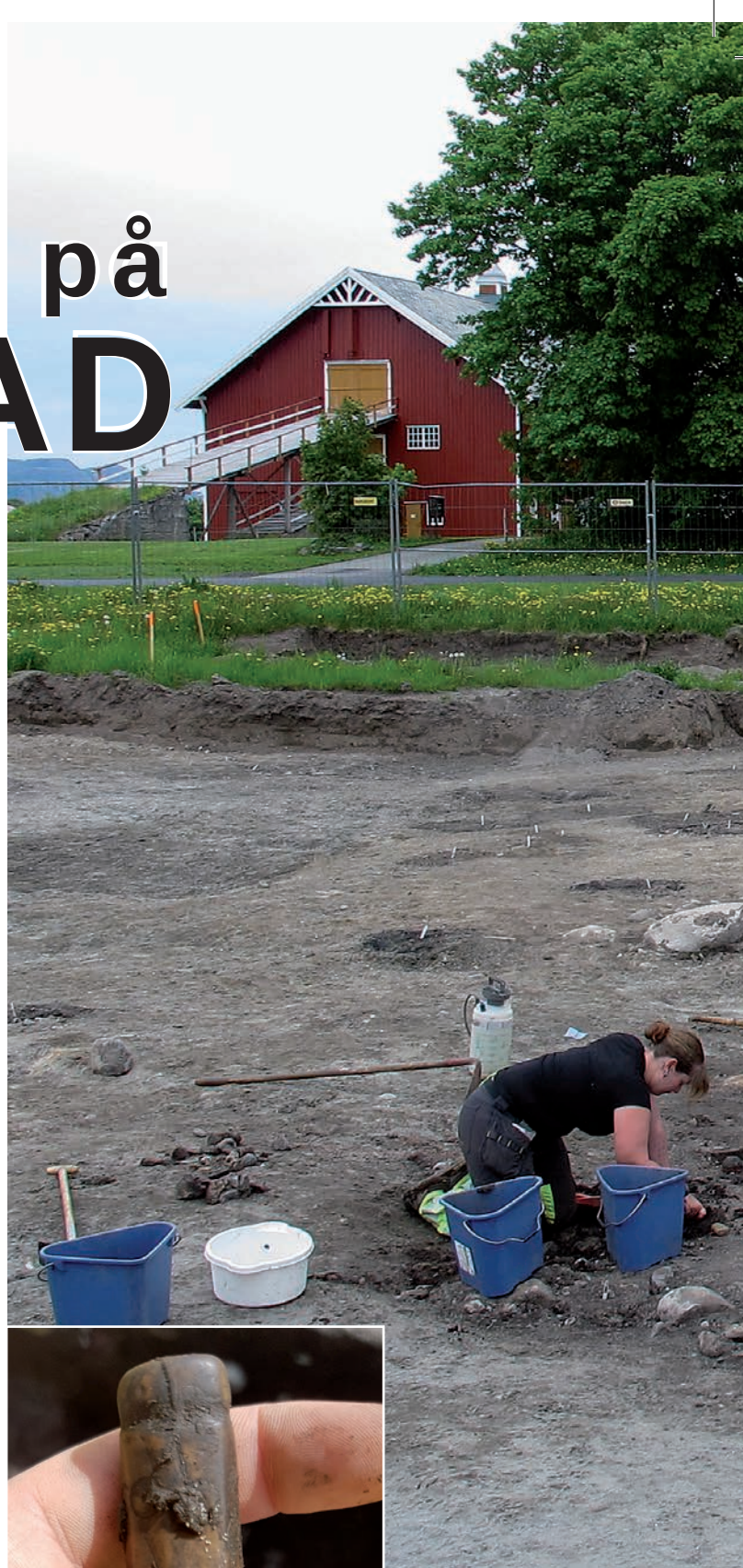
*... de akter et stort antall guder og
demoner både i himmelen, luften,
jorden og sjøen samt mange andre
demoner/ånder som blir sagt å holde
til i kilder og elver ...*

EIVIND MAGNUS FÆRØY KRAG OG GEIR GRØNNESBY

Dette skrev den greske historikeren Prokopios på 500-tallet om befolkningen i Thule (Skandinavia). Hendelsene i denne artikkelen er datert til ca. fem hundre år tidligere, men skikken med å ofre i våtområder som myrer og tjern synes å ha vært felles for hele eldre jernalder. Et eksempel på dette fikk vi under det som i utgangspunktet skulle være en ukomplisert utgravning av kokegroper på Brekstad i Ørland sommeren 2018. Kokegropfeltet grenset opp mot det som tidligere har vært et myrområde, og der fant vi – i tillegg til kokegroper – tre brønner, eller vannhull. Alle vannhullene, men spesielt det ene, inneholdt store mengder treverk, keramikk, dyrebein, fiskebein og skjell. I utgangspunktet ble innholdet i vannene tolket som avfall brukt til å fylle igjen hullene med, men etter hvert tegnet det seg et mønster som tyder på at gjenfyllingen fulgte et intensjonelt mønster.

BESKRIVELSE AV VANNHULLENE

Vannhullene var anlagt som enkle gravde traktformede hull, store og utflytende i toppen og avsmalnende ned mot bunnen.

Knivskrift av
horn. Foto: Geir
Grønnesby, NTNU
Vitenskapsmuseet

Det største vannhullet under utgraving. Foto: Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet

Størrelsen varierte noe mellom anleggene: Det største var 6–7 meter i diameter i toppen, 1,2 meter dypt og 1,5 meter i diameter ved bunnen. De to andre var noe mindre. Undergrunnen besto av et 20–40 cm tykt lag sand oppå leire, og trolig har leira vært stabil nok til at det ikke var nødvendig å bygge støttende konstruksjoner for veggene. Anleggene var fylt med feit organisk gjørrme. Denne bestod blant annet av en betydelig andel dyremøkk, som til dels må ha blitt dumpet der av mennesker. I de øverste 20–40 centimeterne av de største vannhullet fantes imidlertid naturlig myrtorv, som må ha blitt dannet etter at anlegget gikk ut av bruk.

Mens alle anleggene inneholdt funn vi sjelden ser fra førromersk jernalder og eldre romertid, skilte det største vannhullet seg særlig ut med 45 tregjenstander, 57 skår fra minst tre ulike leirkar, én pilspiss av bein, ett dekorert knivskaft av gevir, rester av skjell og 1994 fragmenter (7,3 kg) av dyrebein. I tillegg ble det funnet én slipestein, to flintstykker samt store mengder skjell.

I vannhullene ble det funnet både hele og fragmenterte tregjenstander som øser og boller, rester av flere tiner, en liten kølle, en «smørkniv» og en mulig lekedolk. Det fantes

Øverst til venstre: Kopp med håndtak. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Øverst til høyre: Vidjefletting. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Nederst: Tregjenstand med ukjent funksjon. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

imidlertid også staur og spissede pinner, vidjer, fragmenter av ukjente gjenstander samt produksjonsavfall som kapp og spon. Funnene er generelt meget godt bevart, med godt synlige spor etter tilvirkning og bruk. De ser ut til å være nokså enkle og funksjonelle bruksgjenstander fra gård og hushold; gjerne fint tildannet, men uten dekor eller andre særlige pynteelementer.

Dyrebeina stammer først og fremst fra tamdyr, og selv om gris, hest og storfe er representert i materialet, er det en overvekt av sau/geit (hovedsakelig lam). Det er også identifisert bein fra både elg og hjort, sel, torsk og en mindre hval (trolig nise) samt et fragment som trolig stammer fra en større hval. Flere av beinene viser kutt og snitt etter slakting, og gevir fra elg og hjort – samt et horn fra en okse – viser sikre spor av å ha vært benyttet som råmateriale for håndverk.

Det er flere trekk ved beinmaterialet som antyder at deponeringsaktiviteten endret seg over tid. Mest vesentlig er kanskje at artsmangfoldet endret seg: Fra den antropogene organiske

Øverst: Kølle med slagspor. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Midten: Ardskjær som var stukket ned i leiren ved siden av det ene vannhullet. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Nederst til venstre: Nedre del av stolpe. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Nederst til høyre: Bunn av kar. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

gjørmen i den dypere delen av anlegget er 99 % av det artsbestemte beinmaterialet fra sau/geit. Den siste prosenten er fra sel og torsk. Det er først i eller nær myrtorven i den øvre delen av anlegget at vi får økende forekomster av bein fra de øvrige artene. Det kan altså se ut til at deponeringspraksisen har endret seg fra å være spesialisert på sau/geit til å omfatte et bredt spekter av de artene som folk i området må ha utnyttet i jernalderen. Denne endringen kan også se ut til å sammenfalle med at bruken av anlegget opphørte.

Kun fire meter lenger nord lå det nest største av vannhullene. Også dette inneholdt treverk, dyrebein og skjell. Funnmengden var imidlertid lavere, med 15 tregjenstander og én liten pinne tildannet fra et ribbein. Det ble kun funnet to andre dyrebein i anlegget: et rørbein fra et stort pattedyr og brystbeinet fra en stor fugl, trolig en ørn. En stor del av tregjenstandene er spissede pinner, kapp og fragmenter fra gjenstander med ukjent funksjon. Det ble imidlertid også funnet en velbevart kølle. De mest spennende tregjenstandene lå derimot ikke i anlegget, men ser ut til å ha vært knyttet til etableringen av vannhullet: Et greiplignende redskap var blitt spisset i enden av skaftet og banket loddrett ned i leiregrunnen i bunnen av anlegget. Gaffelens to tinder sto vinkelrett rett ut fra skaftet

Over: Spisset påle med en forgreining satt inn i toppen. Pålen var kjørt i bunnen av det ene vannhullet. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Til venstre: Ardskjær stukket ned i leira, med spissen ned, like ved det ene vannhullet. Foto: NTNU Vitenskapsmuseet

like over bunnen av vannhullet, og mellom dem lå en hvit stein. Videre ble det i leira like utenfor kanten av hullet funnet et ardskjær av tre. Også dette sto loddrett ned i leira. Begge redskapene ser ut til å ha vært ubrukt. De er svært godt bevart og framviser ingen slitasje. Derfor er det nærliggende å tenke seg at disse har blitt laget spesielt for å havne nettopp der vi fant dem, og det er vanskelig å gi en praktisk forklaring på hvorfor dette ble gjort.

De siste anlegget lå for seg selv, vel 30 meter sør for de to andre. Også her fantes det skjell og treverk, men funnmengden var sparsom: Av treverk ble det funnet noen kvister og staur samt et rektangulært neverflak. Fyllet inneholdt noen rødlig, svært porøse flekker som trolig har vært dyrebein, men det eneste bevarte elementet var en tann fra storfe.

DET LEVENDE LANDSKAPET

Når det gjelder plasseringen av vannhullene, er det flere ting å legge merke til. For det første grenser de inn mot et oppdyrket område som tidligere har vært myr. De ligger akkurat i grensen til det tidligere våtmarksområdet. For det andre er de omgitt av svært mange kokegroper. Totalt ble det påvist 99 kokegroper rundt vannhullene. Disse er datert til slutten av førromersk jernalder og til begynnelsen av yngre romertid (fra 50 f.Kr. til 200 e.Kr.). En undersøkelse som ble gjort i 2000, ca. 100 meter mot nord viser at kokegropfeltet sannsynligvis har vært langt større. Felt med mange kokegroper i grensen opp mot sjø og våtmarksområder var vanlig i eldre jernalder, og de skal sannsynligvis settes i sammenheng med den betydningen våtmarksområdene hadde i kulten. Å legge ned ting i våtmark er en tradisjon som strekker seg tilbake til yngre steinalder. For det tredje ligger området med vannhullene bare 200 meter nord for jernalderbosetningen på Hovde, som ble utgravd i 1998 (se SPOR nr. 2, 1998). Den bestod av seks bygninger fordelt på to faser, hvor den første fasen starter i førromersk jernalder

Skjelett av et lam uten hode. Lammet er først partert, før delene ble lagt på «rett» plass i forhold til hverandre. Foto: NTNU Vitenskapsmuseet

og den andre i romertid. Bosetningen var altså samtidig med kokegropene og vannhullene.

OFRINGER I VÅTMARK

Fra eldre jernalder finnes det mange skandinaviske eksempler på ofringer i våtmark. Mest kjent er de store krigsbytteofringene i Sør-Skandinavia, og myrlikene i Danmark og Sverige. De fleste funn arkeologer gjør fra eldre jernalder, er våpen og statusgjenstander. Det som gjør vannhullene på Brekstad så unike, er at de mangler både våpen og spor etter menneskeofringer. Det finnes imidlertid paralleller til våre vannhull i det sydlige Sverige, Tyskland og Nederland. I tillegg til at mange av de kontinentale vannhullene også er fylt med treverk, dyrebein og keramikk, er det to interessante trekk som går igjen. I flere av de kontinentale vannhullene er det lagt ned ardskjær, og en påle er stukket ned i bunnen. Det er ikke funnet noen funksjonell forklaring på pålene. Denne regelmessigheten i nedleggingene støtter tanken om at gjenstandene ble plassert etter et system, og ikke tilfeldig kastet ned i hullet som avfall. Analyser av de mange dyrebeina som er lagt ned, støtter tanken om at funnet må oppfattes som et offer og ikke som avfall. Et lam med avhugget hode ble partert, og delene ble lagt inntil hverandre på sin opprinnelige plass.

Vannhullene skal sannsynligvis sees både som funksjonelle vannhull, sannsynligvis som drikkekilde for husdyr, og som uttrykk for offerhandlinger. Det er imidlertid ikke praktgjenstander og våpen som er lagt ned som offer, men gjenstander og objekter knyttet til hverdagslivet. Både skjell, fiskebein og bein av marine pattedyr viser til utnyttelsen av ressurser fra sjøen. Sammen med bein fra ville landdyr og husdyr peker alle disse mot mat og håndverk. Begge disse er grunnleggende aktiviteter som hører dagliglivet til. Det er hverdagens aktivitet for å sikre mattilgangen og opprettholde livet som vises i offerhandlingene på Brekstad. Dette er ikke offer lagt ned av stormannen, krigeren eller maktsentrene. Det er hverdagsgjenstander – lagt ned av hverdagsmennesker nær bosetningen. Vi har svært lite tilsvarende materiale fra eldre jernalder, og dette glimtet inn i hverdagen for to tusen år siden gjør funnene fra Brekstad helt unike.

Forfattere

Eivind M. Færøy Krag er arkeolog og for tiden ansatt som rådgiver hos Fylkeskonservatoren i Hordaland.

Geir Grønnesby er arkeolog og ansatt som forsker ved NTNU Vitenskapsmuseet.

Klemenskirken på NIDARNESET

et maktsymbol i misjonstid

Hvorfor har vi en Klemenskirke i Trondheim? Og hvem var egentlig Klemens? Den historien jeg nå skal fortelle, utfolder seg på bakgrunn av en dynastisk maktkamp som hadde pågått i generasjoner, og som handlet om retten til å utøve såkalt riki, dvs. å ha herredømme over folk og territorier.

St. Clemens, avbildet på maleriet «Martyrdom of St. Clement» av Bernardino Fungai, 1501. Kilde: Wikimedia Commons

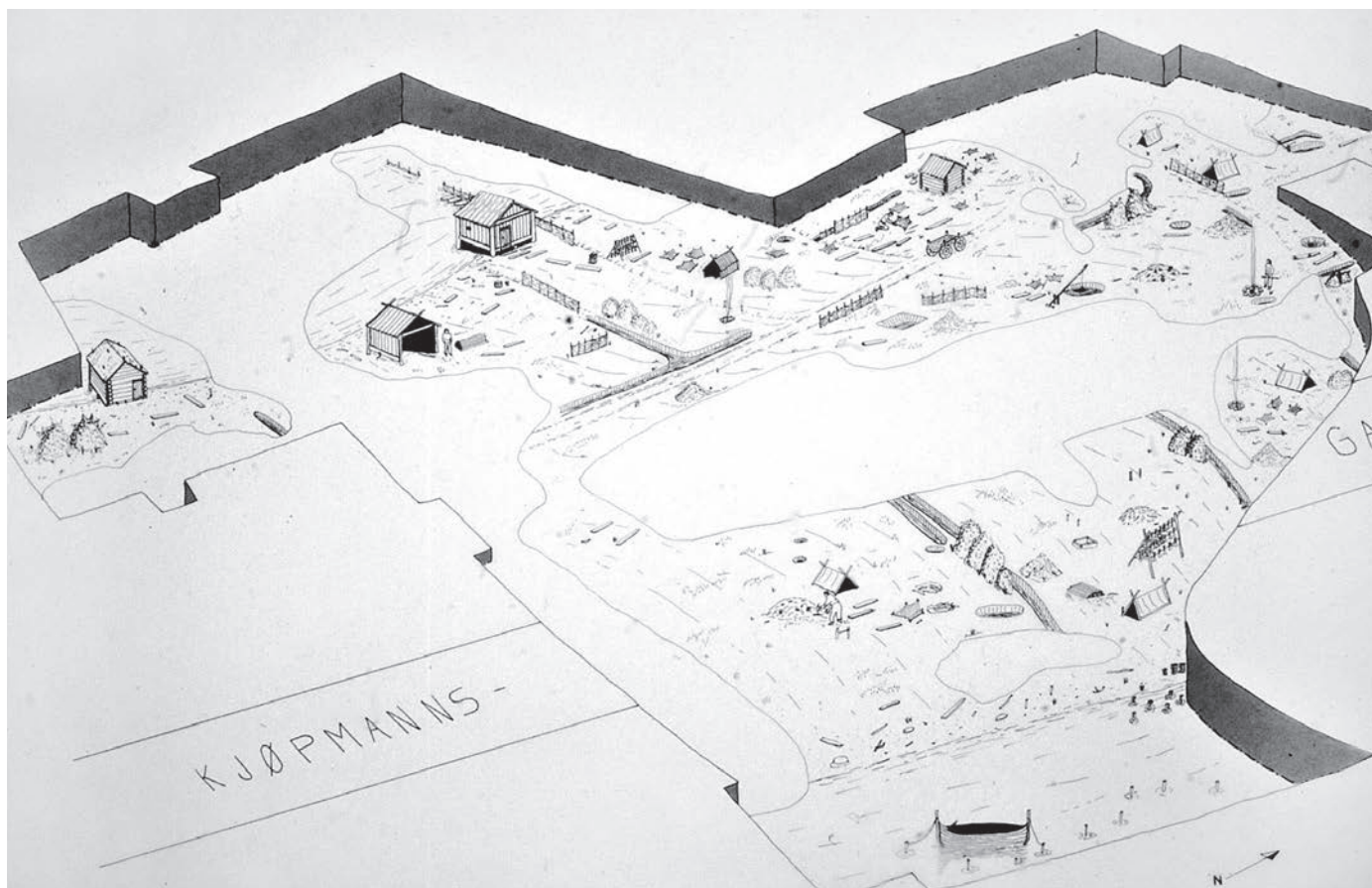
EN KAMP OM HERREDØMME OG RESSURSER

I sentrum av denne feiden sto *Ynglingeætten*, eller *Hår-fagreætten*, med røtter i Avaldsnes og det sydvestlige Norge, og *Hålgøætten*. Den sistnevnte hadde røtter i Nord-Norge, men flyttet etter hvert sørover og endte opp på Lade, på østsiden av Trondheimsfjorden, og er blitt bedre kjent som *Ladejarlene*. Mange våpen ble tatt i bruk, men blant de viktigste var allianseforbindelsene disse ættene inngikk med innflytelsesrike stormenn. De som kunne gi de fleste og største gavene, kunne også kjøpe seg lojalitet og støtte i eliten. 900-tallets politiske Norge kom derfor i høy grad til å domineres av hvem som hadde kontrollen over de ressursene som trengtes for å bygge allianser, og slik stå sterkest. Her hadde Ladejarlene et fortrinn, for de satt på kontrollen over strømmen av de svært attraktive varene fra arktiske områder som hvalrosstener, hvalrossreip, dun, pels, jern og brynestein. Dette var produkter som ble omsatt på det europeiske kontinentet for store verdier i form av våpen, smykker, tekstiler osv.

SKIPAKROK, EN NATURHAVN I ELVEOSEN

Omkring år 900 hadde de første Ladejarlene slått seg ned på en gård på halvøya Lade, som stakk ut i Trondheimsfjorden. Ikke uten grunn hadde de søkt hit, for her gled naturgitte

forutsetninger og hålgøgenes ambisjoner om makt og rikdom sømløst sammen: Ladehalvøya var et uovertruffent strategisk punkt for de som ønsket kontroll over handelsnettverkene som passerte gjennom trøndernes *Mare Nostrum*, Trondheimsfjorden. Her ble pels fra de dype svenske og russiske skogene fraktet sjøveien fra grensetraktene nord i Namdalen over fjorden, og her kom Ladejarlens handelsvarer som var blitt fraktet fra de arktiske områdene og nedover langs Helgelandskysten. Dette var stedet hvor fartøyene la seg for anker i Ladejarlens velorganiserte omlastingshavn i Skipakrok, en naturhavn skapt i møtet mellom elven og sjøen. Her ble varene fra de mindre skipene lastet over på knarrer, større handelsfartøy som ble utstyrt med soldater fra jarlens hird som skulle beskytte den dyrebare lasten mot sjørøveriet langs kysten – på ferden sørover til de store handelsplassene som Kaupang, Ribe og Hedeby. Men noe av lasten ble etterlatt for å dekke jarlens eget behov for gaver til hird og allierte, blotfester og andre tiltak som skulle sikre ættens posisjon i landsdelen. Makt og rikdom fant gjennom hele 900-tallet på denne måten veien til Lade og elveosen der. Det var ikke Ladejarlene alene som skapte dette økonomiske og politiske kraftfeltet, det var nettverket av allianseforbindelser som de hadde bygd opp mellom stormenn fra hele Midt-Norge.

Den første bebyggelsen omkring naturhavna Skipakrok

Jellingesteinen. Foto: Ukjent

Derfor er det ikke uten grunn at Olav Haraldsson, på sin turbulente vei mot kongemakten i landet, uttalte, med Snorres ordvalg, at det var viktig å fotfeste i Trøndelag, «... for der lå landets makt og tyngde».

KONGEN KOMMER!

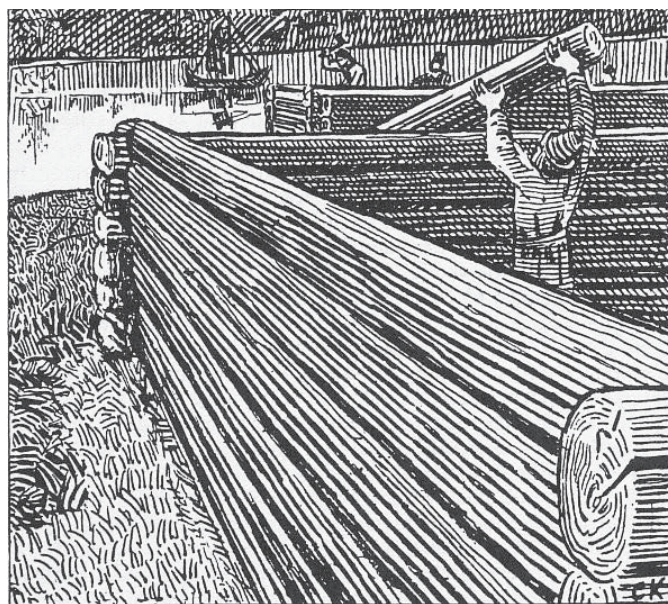
I dette maktpolitiske spillet utgjør elveosens strategiske rolle mye av forklaringen på at det ble bygd en kirke nettopp i *Kaupangen på Nidarneset*. Dette var ikke et hvilket som helst sted langs fjorden, det var intet mindre enn et geopolitisk hot-spot på linje med ynglingættens Avaldsnes, og så viktig at danekongen Harald Blåtann, han som *Jellingesteinen* skrøt av foruten brent sølv, lerret og vadmel gjorde Håkon Ladejarl til sin vasallkonge i Norge. Allikevel var det *ikke* Hålogygætten som i det lange løp gikk seirende ut av kampen om folk og territorier langs *Norvegr*, norskekysten. Det gjorde Ynglingætten. Snorre fremstiller stilsikkert den åsatro-lojale Hålogygætten Håkon Ladejarls lite ærefulle sorti på den historiske scenen som et svin i grisebingen på Rimol, mens ynglingen Olav Tryggvason ender sine bestrebelser på å vinne fotfeste for sin kongeverdighet i slaget ved Svolder. Noen år senere kommer hans slektning, Olav Haraldsson, inn på den historiske scenen. Olav var ute etter å overta sin forgjengers tilkjempede rett til å utøve kongemakt i landet, og stiler ganske raskt mot løvens gap, Trøndelag. En vinterdag i 1015 seiler han opp i Nidelven, hvor han med Snorres ord «straks lot gjøre i stand de hus som sto oppe og reiste dem som var falt sammen og til det hadde han en mengde folk». Mens han holdt på med dette, ble han angrepet av Svein jarl og Einar Tambarskjelve, og han måtte flykte hals over hode over land. Etter en del om og men blir han kvitt de brysomme Ladejarl-brødrene Svein og Erik, han får kongsnavn på Øretinget, og året etter kommer han tilbake til Nidarneset. Der gjorde han, fortsatt ifølge Snorre «... alt klart til vinteropphold og lot bygge hus på kongsgården og reiste Klemenskirken på det stedet der den nå står.»

Men historien om Klemenskirken starter ikke her, med Olav Haraldsson. Dens opphav må vi søke i hans forgjenger Olav Tryggvasson. Tradisjonelt forbindes Olav Tryggvason med

bydannelsen på Nidarneset, men et omfattende arkeologisk kildemateriale viser at han aldri hadde noe med anlegget av kaupstaden i Nidaros å gjøre, til forskjell fra Ladejarlene, som deltok aktivt i prosessen frem mot bydannelsen på 1000-tallet. Noen kongsgård har han etter all sannsynlighet heller ikke bygd, for i de to årene han tidvis holdt til i Trøndelag, holdt han residens i det forlatte jarlesetet, Lade gård. Kongens maktovertagelse i Trondheim kunne neppe markeres tydeligere enn at han flyttet inn i fienden residens. Ifølge den Store Olavssagaen («*Olavs saga hin mesta*») skal Olav Tryggvason også ha bygd en Klemenskirken på neset. Dette finner vi en viss støtte for i nye arkeologiske data. Å reise et kirkebygg her har åpenbart hatt som formål å synliggjøre kongens kontroll over Ladejarlenes kaupang samt flagge hans uttalte ambisjoner om et kristent Trøndelag. Opphavet til Olav Haraldssons Klemenskirke må vi derfor søke i hans forgjengers tid og maktstrategiske utspill.

HVEM VAR KLEMENS?

Dermed er vi over på spørsmålet om hvem Klemens var, og hvorfor kirken er viet til ham. Klemens var en av Romerkirkens første paver som omkring 100 e.Kr. ble forvist til et liv som slave i en av Krim-halvøyas marmorsteinbrudd. Hans iver og hans suksess som misjonær blant de øvrige slavene førte ham til martyrdøden, som han led gjennom drukning. Klemens ble en av Kirkens første og viktigste helgener, og i det 11. og 12. århundre spredte Klemens-kulten seg raskt i Norden, hvor han først og fremst er kjent som de sjøfarendes helgen. Dette har noe, men ikke med hele forklaringen å gjøre. Visselig var vikingene et sjøfarende folk, men like viktig var nok samtidens politiske forhold og misjonskongene Olav Tryggvasons og Olav Haraldssons behov for å bygge autoritet omkring deres ambisjoner om å bli de kristne kontinentale fyrstenes likemenn, slik danske kong Knut den Mektige senere oppnådde. Klemens' rykte som en nidkjær og vellykket misjonær hadde gitt ham en posisjon i den katolske

Olav bygger kongsgården, illustrasjon fra Snorres Heimskringla

kirken mot slutten av 900-tallet, noe som gjorde ham selvskrevet som en fanebærer for Nordens tidlige misjonskon-ger. Det har pågått en lang diskusjon om hvem som brakte Klemens-relikvier til Norden, og hvordan det skjedde. I dag tror de fleste forskere at det var Olav Tryggvason som sto bak dette: Han hadde oppholdt seg ved hoffet til storfyrsten av Kiev, Vladimir den store, i 9 år. Kiev var på denne tiden et hovedsenter for helgenkulten omkring Klemens. Teorien er at Olav fikk med seg relikvier fra denne helgenen som gave da han forlot Kiev, og at han brakte dem til Skandinavia. Det er pekt på at Olav under sitt opphold i Kiev både så og skjønte hvordan kulten omkring den pavelige martyren var med på å styrke fyrst Vladimirs lederposisjon. Dette kan ha gitt Olav et særlig forhold til Klemens – som et guddommelig talerør for sine egne maktpolitiske ambisjoner. Det er også fremmet en velbegrunnet tanke om at Klemens ble gjort til skytshelgen for de danske og norske misjonskongene fordi det ville forlene både det danske Jelling- og det norske Ynglinge-dynastiet med pavelig støtte og autoritet.

KRISTENDOMMEN – KONGENES MAKTIDEOLOGI

Vi tror at Olav Tryggvason har reist en Klemenskirke på Nidarneset på slutten av 900-tallet, men har bare indirekte bevis for dens eksistens. Om så er tilfellet, er Olav Haraldssons Klemenskirke i realiteten en re-grunnlegging av forgjengerens kirke, som vel har stått i nærheten, men som etter sagatekster å

dømme ble brent ned av Ladejarlene etter slaget ved Svolder. Når Olav Haraldsson bygger kirken, begynner han med å rive ned de husene som allerede sto på stedet, og han legger kirken demonstrativt tvers over de nedrevne husene og eiendoms-grensene i Ladejarlenes tidligere kaupang. Slik gjorde Olav sin maktovertagelse og kontroll med Ladejarlenes gamle ter-ritorium – og suksesjonen mellom seg og forgjengeren – synlig for alle. Hvorfor var det så viktig å kjempe for introduksjonen av kristendommen som ny religion? En av mange årsaker var at kristendommen på den tiden var det ubestridte moralske og ideologiske fundamentet for den legitime maktutøvelsen til samtidens europeiske fyrster. Olav Haraldssons re-grunn-legging av Klemenskirken viste omverdenen Ynglingeættens politiske ambisjoner, som den delte med de øvrige nordiske kongeættene: Ønsket om å vinne anerkjennelse på linje med fyrstene i datidens stormakter, Det tysk-romerske keiserriket, Frankerriket og England, der paven på vegne av Gud delegerte kongens rett til verdslig maktutøving. Slik kunne kampen om å utøve *riki* vinnes for Ynglingeætten. Og slik ble den vun-net. I dette lyset står Klemenskirken frem som et kongelig maktsymbol i en misjonstid. Senere ble den gjort til symbol for noe annet, men det er en annen historie – som i dag er en del av nasjonen Norges opphavsmyte.

Forfatter

Axel Christophersen er professor i historisk arkeologi ved NTNU Vitenskapsmuseet.

Bygninger som trolig er revet av Olav Haraldsson for å gi plass til hans Klemenskirke, en enkel stolpekirke i tre. Foto: Axel Christophersen, NTNU Vitenskapsmuseet

Skansen i 1806 med mektige voller mot Tromsøsundet. Tegnet av Lorentz Skancke. Perspektivet Museum, Tromsø

FESTNINGSVERKET

Skansen i Tromsø

I århundrer lå Skansen festningsverk åpent og mektig ved Tromsøysundet. I løpet av 1800- og 1900-tallet ble festningen avskåret fra sundet i øst, inneklemt mellom hus og et verftsområde. I det følgende skal jeg se nærmere på Skansens historie og tilstand, med utgangspunkt i skriftlige kilder, arkeologiske undersøkelser og bildemateriale.

De skriftlige kildene som nevner Skansen, går ikke lenger tilbake enn til 1743. I en grenseeksaminasjonsprotokoll skriver major Peter Schnitler:

Ved denne Havn du paa en odde sees endnu Rudera (ruiner) af en gammel lidt en Jord-Skandse, hvoromkring graver have været. Denne Skandse siunes at have været anlagd for at dække Havnen: Dog har den incommoditet, at nær ved Skandsen ligger høye Berge, baade på Öen i sig selv, og paa den anden Side af Havnen over Sundet paa det faste Indland. Aarsagen til denne Skandse, og Tiden af dens Anlægg veed Ingen av Indvaanerne at sige: Dog er en gammel Sagn at den for Russens Skyld skal være fundered.

Om lag 25 år seinere, i 1769, omtales Skansen igjen – denne gang av den østerrikske jesuittpateren Hell, som betegner Skansen som *de gamle kongers borg*. Videre finnes det et kart fra 1788 over Tromsø-øyas kystlinje. Her beskrives Skansen som *Rundelen, en oppkastet Vold med en Grav, efter formee-ning levninger af en befæstning, maa ske heller en Vold hvor en bygning har staaet i de Catholske Tider da Tromsøen tilhørte Canonici (Domkapittel) i Trundheim*.

Her må det bemerkes at denne kilden ikke sier at bygningen som har stått på Skansen, var en kirke. Utsagnet er kun en formening om at befestningen som sådan var fra katolsk tid, altså fra før 1537.

På en tegning av Tromsø fra om lag 1806, utført av Lorentz Skancke, er Skansen tydelig gjengitt. Jordvollene er godt markert, og vollens øst- og nordside ligger ned mot fjæra ytterst på neset.

Skansen nevnes ikke mer før i 1878. Da skrev geologen Karl Pettersen en artikkel i Tromsøposten, der han gir en beskrivelse av Rundellen, som på den tida var den vanligste benevnelsen på Skansen. Pettersen forteller i sin artikkel at så seint som omkring midten av 1800-tallet hadde Rundellen en vannfylt vollgrav. Fra 1890 finnes det et bilde av Skansen, tatt fra Tollbugata. Dette bildet illustrerer Skansens mektige vollområde i vest og i sør. I sør går Skansevollen inn under Tollboden, en bygning som ble oppført i 1839–40.

I 1899 omtaler Amund Helland i sin beskrivelse av Tromsø Amt at Skansen har været omgitt av grave, der endnu for en ca. 60

Skansen i 1890. Perspektivet Museum, Tromsø

aar siden stod vannfylte. Det vil si omtrent på det tidspunktet da den nye Tollboden ble bygd opp på skansevollen i sør. Det er mulig at både Karl Pettersen og Amund Helland bygger sine utsagn om Skansen på Schnitlers beskrivelse fra 1743, eller på muntlig tradisjon med opprinnelse i Schnitlers nedtegnelser.

SKANSEN FESTNINGSVERK

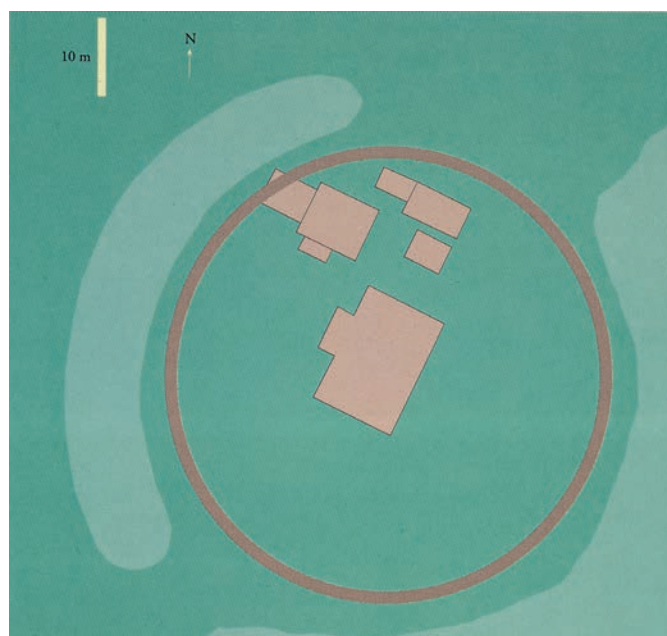
Stort sett finnes det to hovedsyn når det gjelder tidspunktet for etableringen av Skansen, og hvem det var som fikk gjennomført prosjektet. Det at festningen ikke nevnes i *Håkon Håkonssons saga* (1265), tolkes dit hen at den var bygd før 1200-tallet. Og fordi Skansen har fellestrekk med eldre festninger, er det foreslått at byggherren kunne være en av de tidlige kongene med behov for revirmarkering i Nord-Norge, enten Olav Tryggvason (995–1000) eller Olav Haraldsson, den hellige (1015–1030). Begge kongene var i Nord-Norge i forbindelse med misjonering og rikssamling. Det er mulig at spesielt kong Olav Haraldsson hadde både vilje og ressurser nok til å bygge en festning i den ytterste periferien av det nyetablerte riket.

Det andre hovedsynet har andre innfallsvinkler. Hovedbudskapet i *Håkonssagaen* (1265) er grunnleggelsen av det kongelige kapellet (Mariakirka) på Tromsøya. Selv om Skansen ikke nevnes i sagaen, kan det likevel være naturlig å sette etableringen av festningen i forbindelse med kong Håkon Håkonssons offensive politikk i nordområdene. Denne kongen regnes som den store borgbyggeren i middelalderen, og hadde trolig makt og ressurser til å gjennomføre et slikt byggeprosjekt som Skansen var. På midten av 1200-tallet var Tromsø en kulturell og politisk grensepost mot det samiske området i nord og øst og mot den konkurrerende politiske makten i Novgorod i Russland. Markeringen av grenseposten ved bygging av både kirke og festning er sannsynlig, til tross for at Skansen ikke nevnes i sagaen. Hvor lenge Skansen beholdt sin posisjon som grensemarkør og som uttrykk for en ny kulturell og politisk makt i nord, er usikkert. Fra midten av 1200-tallet flyttet denne grensen seg raskt nord- og østover, og allerede på begynnelsen av 1300-tallet ble Vardøhus festning bygd for å markere den nye riksgrensen mot den konkurrerende russiske statsmakten. Samtidig var en ny, ytre fiende kommet inn på arenaen, nemlig karelene fra øst, og de kom til å utgjøre en politisk trussel i nordområdene i flere hundre år framover. Flere skriftlige kilder omtaler karelske angrep mot kystområdene i Troms og Finnmark. I motsetning til Skansen ble Vardøhus festning et varig tiltak – helt fram til vår tid.

ARKEOLOGISKE UNDERSØKELSER

Skansen er nærmest en sirkelrund forhøyning med en innvendig diameter på ca. 50 meter. Borgen ble anlagt på en naturlig morenerygg som utgjorde et nes ved Tromsøsundet i øst.

Det er foretatt flere mindre arkeologiske undersøkelser på Skansen: i 1973, 1990, 1991 og 1992. I ytterkanten av vollen ble det funnet en mur. Dette var en mulig kistemur med en kjerne av jord, en jordvoll på toppen av muren og en vollgrav på yttersiden av skansevollen mot vest.

Kart med vollgrav i vest og antydning forløp av ringmur. Kart: Reidar Bertelsen, professor emeritus ved Norges arktiske universitet – UIT

Ingen av undersøkelsene ga daterbare funn. Det ble funnet en pilspiss av jern i den østre delen av festningsvollen (mot sjøen), og den ble etter alt å dømme skutt inn i festningsvollen i Skansens brukstid. Pilspissen er av en type som hadde en lang bruksperiode (900- til 1300-tallet), og kan ikke si noe om Skansens alder. I 1998 ble det foretatt en undersøkelse som identifiserte et påført gruslag i det indre området av Skansen. Dette er trolig grusmasser fra gravingen for å lage vollgraven, og de har blitt brukt til planering av Skansens indre områder. Heller ikke i 1998 ble det gjort funn av daterbart materiale.

Sommeren 1999 var det en overvåking av gravearbeider i forbindelse med restaureringen av en av bygningene inne på festningsområdet. Det ble her samlet inn organisk materiale, og dette ga en 14C-datering til om lag midten av 1200-tallet til begynnelsen av 1300-tallet. I 2007 ble det under overvåking av gravearbeider på sørøstsiden av vollen, og innenfor sikringssonen, observert en steinmur/forstøtningsmur under veibanen. Denne blir tolket som en del av det ytre og underliggende rammeverket for festningen i sørøst.

Det er interessant at Skansen har typologiske likheter med festninger både i Russland og i Sverige. Jordbygde skanser hører hjemme i vikingtida eller tidlig middelalder, men Skansen festningsverk har flere likheter med den befestningsteknologien en finner i Nordvest-Russland (Orlets øst for Arkhangelsk), og som ble brukt lenger fram i tid enn på 1200-tallet. Skansen har også flere likhetstrekk med festningen Borgnäs i Västergötland. Denne festningen – sammen med sirkulære vollenlegg, og bygd på flatmark – kan tyde på at stein- og jordbefestninger også var i bruk i Sverige på 1200-tallet.

Da Tollvesenet ble etablert i Tromsø i 1787, var Skansen den naturlige lokaliseringen. Hovedhuset og Bårstua ble begge bygd i perioden 1789–93. Den nordlige halvdel av hoved-

Skansen i 2012. Foto: Mari Karlstad, Norges arktiske universitetsmuseum – UIT

Skansen 2019. Del av forstøtningsmur som vender mot øst og Tromsøsundet. Fredningsgrensen strekker seg nå over den brolagte veien.
Foto: Keth Lind, Norges arktiske universitetsmuseum – UIT

huset har utgravd kjeller. Jordmassene under den sørlige delen er, så vidt vi vet, intakte. Kjelleren er Bårstua er bare delvis utgravd. Både under deler av den eldste Tollboden og under Bårstua kan det derfor finnes urørte kulturlag og konstruksjoner fra før 1780–90-tallet. Disse områdene er det særs viktig å få bevart, slik at det i framtida kan gjennomføres arkeologiske undersøkelser som kan gi oss bedre viten om Skansen festningsverks tilblivelse, bruk, funksjon og konstruksjon. Fortsatt ligger det delvis et mystikkens slør over den gamle festningen ved Tromsøysundet.

RASERING OG SIKRING

Virksomheter rundt og på Skansen på 1900-tallet og de første årene av 2000-tallet har ført til store inngrep i festningskonstruksjonen. I 2014 ble det gjennomført et sikringsprosjekt på Skansen, der det blant annet ble anlagt en steinmur langs vollens sør- og østside for å hindre ytterligere skader. Med bakgrunn i arkeologiske undersøkelser, skriftlige kilder og fotomateriale ble samtidig Skansens fredningsgrense betraktelig utvidet: fra ytre grense på 63 m i diameter til om lag 84 m i diameter. Dagens fredningsgrense går inn under grunnen til Tollboden fra 1839–40, veibanen i sør og øst samt tilsvarende områder i vest og i nord. På bildet fra 1890 kan en se en høy og mektig skansevoll som går inn under den nevnte Tollboden.

På bildet fra 2012, som ble tatt med samme utgangspunkt som 1890-bildet, ser en skansevollen slik den framtrer i dag, og bildet fra 2019 viser deler av forstøtningsmuren som ble anlagt i 2014.

Skansen ble oppført i nær tilknytning til sjøen. I øst og i sørøst grenset den til Tromsøundet, mens den i vest og i nordvest hadde en vannfylt vollgrav som grense mot land, slik tegningen på figur 3 illustrerer. Festningen skulle sees fra sjøen, samtidig som de som befant seg på festningen, skulle kunne skue utover sundet mot øst, nord og sør, slik at angrep fra sjøsiden kunne oppdages. Allerede på 1800-tallet startet byggeprosjekter som hindret festningens frie beliggenhet mot sundet, en aktivitet som fortsatte gjennom hele 1900-tallet og ut på 2000-tallet.

Tromsø Skipsverft ble etablert på Skansen i 1852, og da driften ble lagt ned for noen få år siden, var det en historisk mulighet for festningsverket Skansen å få tilbake sitt frie utsyn over Tromsøundet. Slik gikk det imidlertid ikke. Nå pågår det boligutbygging på Skipsverftstomta, og festningsverket blir atter en gang bygd inn, kun med et lite vindu mot sjøen i øst og et tilsvarende vindu i sør.

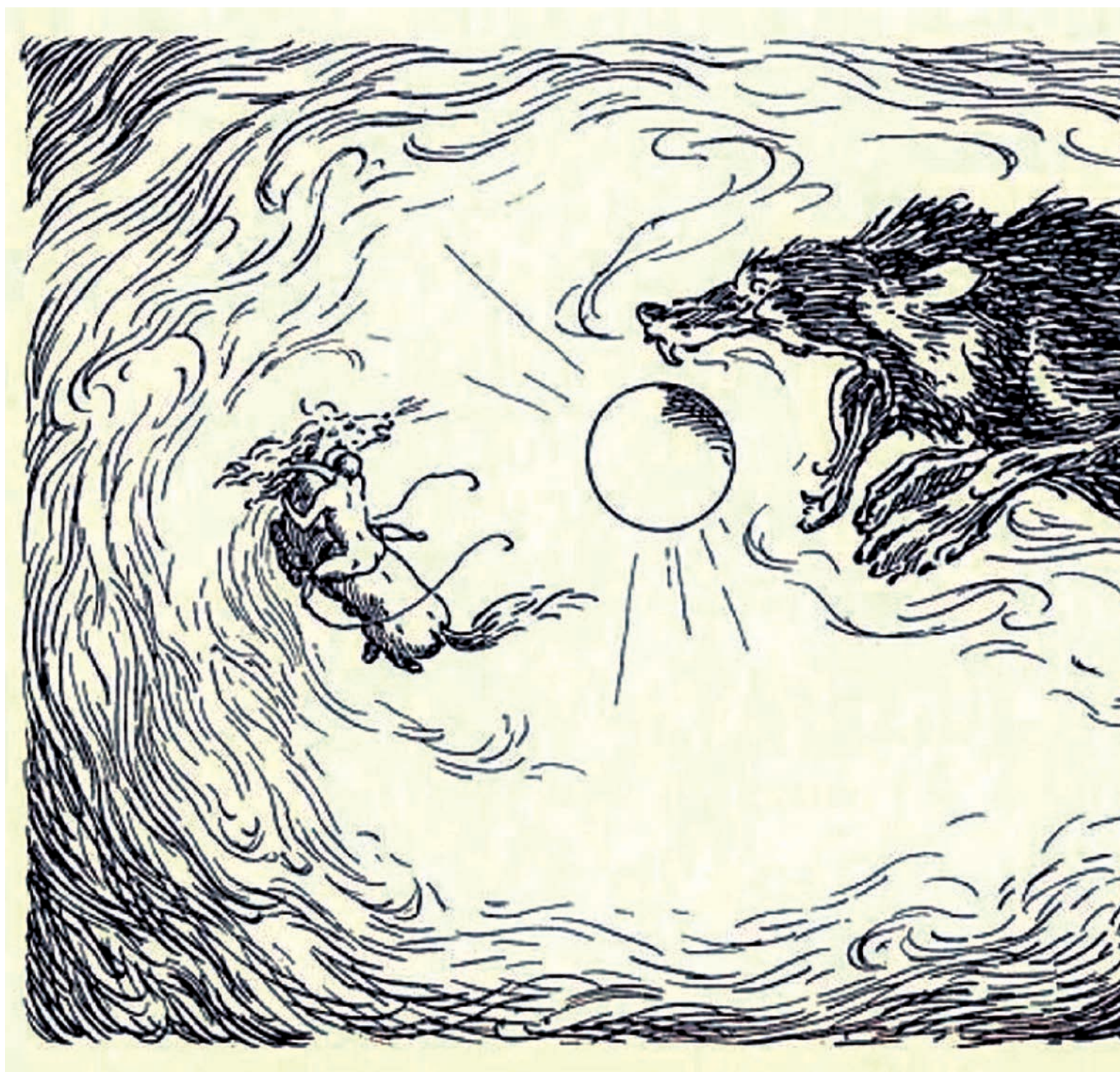
Avslutningsvis, og som et tankekors, kan Karl Pettersens artikkel i Tromsøposten (1878) få bli de siste ordene i denne sammenheng: *Vort sted er som Byanlæg forholdsvis ungt og vil som saadant ikke kunne ventes at indeslutte noget, der peger tilbage paa synderlighensfarne tider. Alene Tolbodskansen ligger her som et Minde fra en Tid, der ikke tilhører vor. Det vidner jo i Regelen fordelagtig for et Folks Aandstrin, at det omhyggeligen freder om sine Forminder. Det vil derfor ogsaa i flere Henseender visselig være vel, om vort Sted vilde frede om denne sin eneste Fornlevning, og i ethvert Tilfælde lade den henligge urørt, indtil det gjennem nærmere Undersøgelser bestemte lader sig afgjøre, hvorvidt der kan være nogen Grund til fremdeles at søge den hegnat.*

Lesetips

- Bertelsen, R. 1994. Det seinere bysentret i Tromsø. I A.K. Sandmo, R. Bertelsen og R. Høgsæt (red.), *Tromsø gjennom 10000 år. Fra boplass til by – opp til 1794*. Tromsø: Tromsø kommune.
- Bratrein, H.D. 2008. Forpost mot øst. I R.R. Balsvik og N.P. Nielsen (red.), *Fra Vardø og Finnmarks historie 1307–2007*. Stamsund: Orkana Forlag.
- Lind, K. 2000. Den gamle borgen Skansen. I P. Christensen, S. Hegstad., U. Jensen og S. Smaaskjær (red.), *Tromsøboka – den andre*. Tromsø: Tromsøboka AS.
- Sørgård, I. 2018. Middelalderens nordnorske borganlegg. *VIKING. Norsk Arkeologisk Årbok. Vol: LXXXI (2018)*, 171–190.

Forfatter

Keth Lind er forvaltningsarkeolog ved Norges arktiske universitetsmuseum – UiT.

Fimbulvinteren på **VIK** på **ØRLANDET**: Et samfunn går under

Fimbulvinteren fra Den yngre Edda, illustrert av Louis Moe

INGRID YSTGAARD

Skriftlige kilder over store deler av verden forteller historier om et slør foran sola og en sommer som aldri kom i år 536 e.Kr. Den romerske embetsmannen Cassiodorus holdt til utenfor Ravenna. Han beskrev i *Variae* at «noe kommer til oss fra stjernene» og forårsaker «en blåfarget sol», «en sommer uten varme», «vedvarende frost», og «unaturlig tørke». Lignende beskrivelser er nedtegnet av ulike forfattere i det østlige middelhavsområdet. Den bysantinske historikeren Prokopios skriver i verket *Vandalkrigene*: «Hele dette året lyste (...) sola som månen, uten stråleglans, som i en nesten evig eklipse, med matt lys og ikke som vanlig. Fra den stund dette fenomenet inntraff, var menneskene hele tiden utsatt for krig, sult og andre dødelige ting.» I Mesopotamia skal det ha vært frost og snø sommeren 536. Kinesiske kilder beskriver også lignende værphenomener.

Vi har ikke full klarhet i hva det var som forårsaket dette, men mye peker i retning av at et stort vulkanutbrudd på den nordlige halvkule spredte en støvsky ut i de høyere lagene av atmosfæren. Askespor er funnet i kjerneboringer i innlandsisen på Grønland. Nye studier viser at asken trolig stammer fra et massivt vulkanutbrudd som fant sted i mars 536, trolig på Island. Et nytt og noe mindre utbrudd skal ha funnet sted i 540–41. Studier av årringer i Alpene og Altai-regionen i Sibir viser svært liten vekst i begge regionene i året 536 og i tiårene som fulgte. Vulkanutbruddene var dermed ikke katastrofer som gikk raskt over. De førte til et betydelig kaldere klima, og trolig sterkt reduserte avlinger, over store deler av den nordlige halvkule. Forskere kaller denne perioden den seinantikke lille istid.

Mange mener at fimbulvinteren, slik den er skildret i *Den yngre Edda*, reflekterer et minne om disse årene. I den yngre Edda innvarsler fimbulvinteren ragnarok. Der heter det: «Då driv det snø or alle ætter, det er sterk kulde og kvasse vindar, ingen ting har gagn av sola. Det er tre slike vintrar – utan sommar imellom.»

I året 536 etter Kristus ble hele den nordlige halvkule rammet av en katastrofe. Et vulkanutbrudd førte til at himmelen ble dekket av et askeslør i flere år – og til at sola, sommeren og vekstsesongen forvant. Nord-Europa ble hardt rammet. På Vik på Ørlandet ble et helt grendesamfunn utradert.

Relieffspenne funnet på Dalem i Sparbu. Praktspenner som denne hører folkevandringstida til. De ble ikke framstilt etter ca. 550 e.Kr. Utsmykkingsstilen, Sahlins Stil 1, finnes heller ikke etter ca. 550 e.Kr. Foto: Ellen C. Holthe, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo

FOLKEVANDRINGSTIDSKRISEN

Skandinaviske arkeologer diskuterte det vi kaller folkevandringstidskrisen i mange år før vi kjente til disse detaljene om klimakatastrofen i 536. Det arkeologiske materialet bærer preg av store endringer i slutten av folkevandringstid og i overgangen til merovingertid. Skillet mellom de to periodene er tidfestet til ca. 575 e.Kr. Gjenstandsmaterialet endrer karakter. De store draktsmykkene dekorert i Sahlins Stil 1 forsvant fra gravene midt på 500-tallet. Den tidligere så omfattende produksjonen av keramikk, med tyngdepunkt på Vestlandet, opphørte på samme tid. Jernframstilling opphørte på midten av 500-tallet. Jernframstillingsteknologien som fantes fram til ca. 550, ble aldri tatt opp igjen. Det ser også ut til at de mange bygdeborgene som ble bygd mellom 200- og 500-tallet gikk ut av bruk rundt midten av 500-tallet. I seinere år har arkeologer gravd ut utallige spor etter hus og gårder fra romertid og folkevandringstid (ca. Kristi fødsel–575 e.Kr.) over det meste av Norge. Men hus fra tidlig merovingertid og fram til tidlig vikingtid (ca. 575–800 e.Kr.) finner vi forsvinnende få av.

HVORFOR KRISE?

Alle disse endringene er forsøkt forklart ut fra ulike modeller. De mer prosaiske legger vekt på at endringer i den materielle kulturen kan ha skjedd uten at det ligger stor dramatik bak dem. Endringer i byggeskikken kan være årsaken til at vi

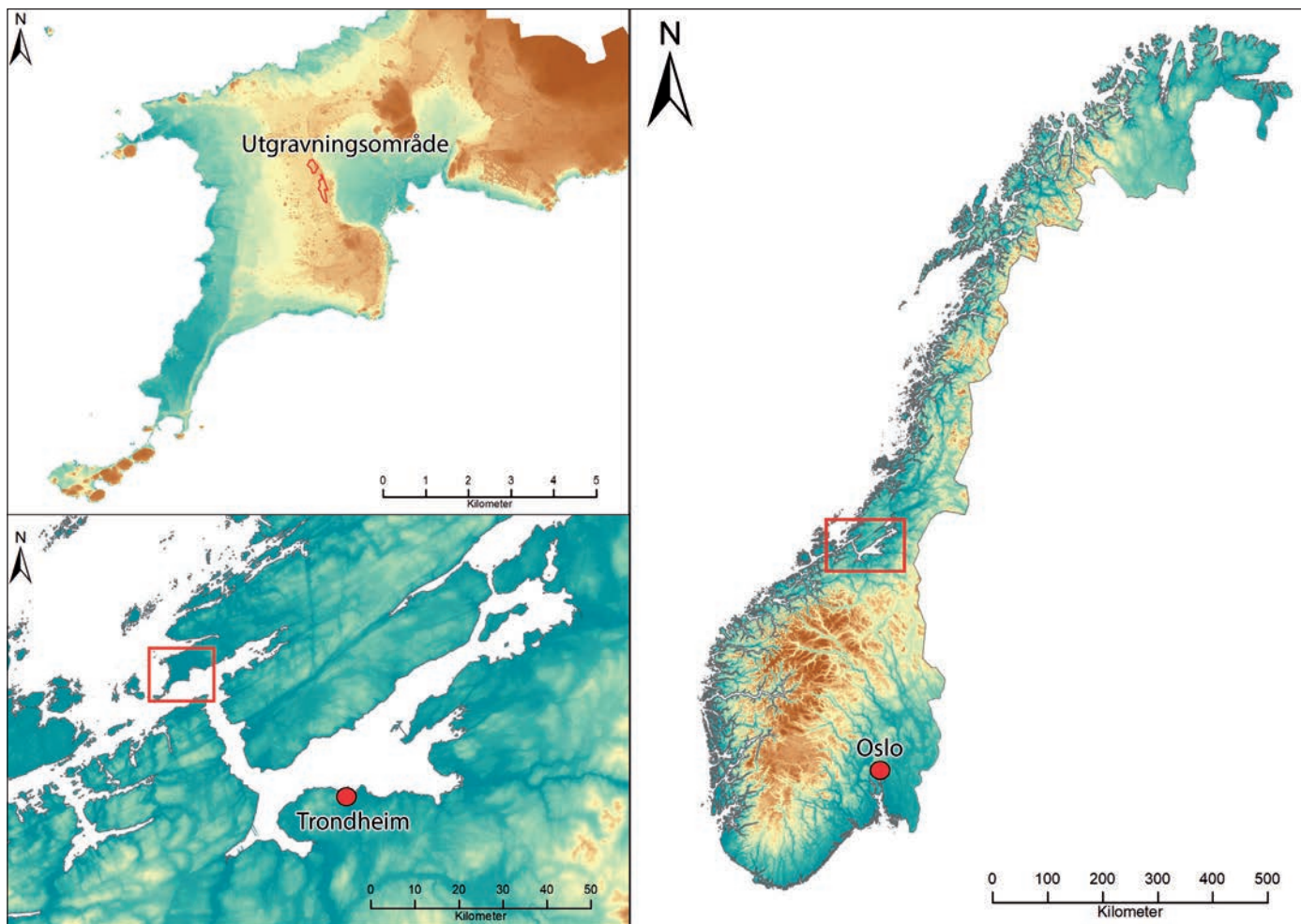
sjelden klarer å finne sporene etter hus som ble bygd etter 575 e.Kr. Overgang til kar laget av forgjengelige materialer kan være grunnen til at man sluttet å framstille keramikk. Endringer i moten kan ha ført til at man sluttet å lage store smykker dekorert i Sahlins Stil 1. Dette er forklaringer som trolig stemmer på mange punkter, men de sier lite om hva som var årsakene til den nye byggeskikken, den endrede bruken av kokekar samt endringene i klesstil og smykkemote. I dag er det vanlig å snakke om en større politisk omforming av samfunnet på 500-tallet etter Kristus. Fra et fragmentert samfunn med mange mindre ledere og krigsherrer med hver sin hird, og hver sine produksjonsapparater for smykker, keramikk og jern, omformes samfunnsstrukturen til et samfunn med langt færre og betydelig mektigere ledere som tok over kontroll over vareutveksling, ferdsel, krigføring og vareproduksjon. Et tredje forklaringsnivå som er aktualisert med den nye kunnskapen vi har om katastrofen i 536, er at klimaforverringen medførte befolkningsnedgang og en demografisk krise. Kaldere klima og dårligere avlinger gir gunstigere forhold for spredning av sykdommer. Den justinianske pesten er først belagt i skriftlige kilder i 541, og den hadde nære paralleller til svartedauden, som herjet Europa 800 år seinere. Epidemien skal ha forårsaket store tap i av menneskeliv i verdensdelen. Den justinianske pesten er påvist i menneskeskjeletter funnet på gravfelt i Tyskland, men vi har foreløpig ikke håndfaste bevis på at den nådde Skandinavia.

De tre ulike forklaringsnivåene utelukker ikke hverandre. Endringene i draktskikk, matlagingsskikk, byggeskikk og teknologi hang trolig sammen med en politisk omstrukturering av samfunnet. Denne politiske omstruktureringen hang trolig igjen sammen med det som kan ha vært en stor og brå befolkningsnedgang. Denne må på sin side ha fått betydning for alle håndverks- og teknologitradisjonene som ble brutt.

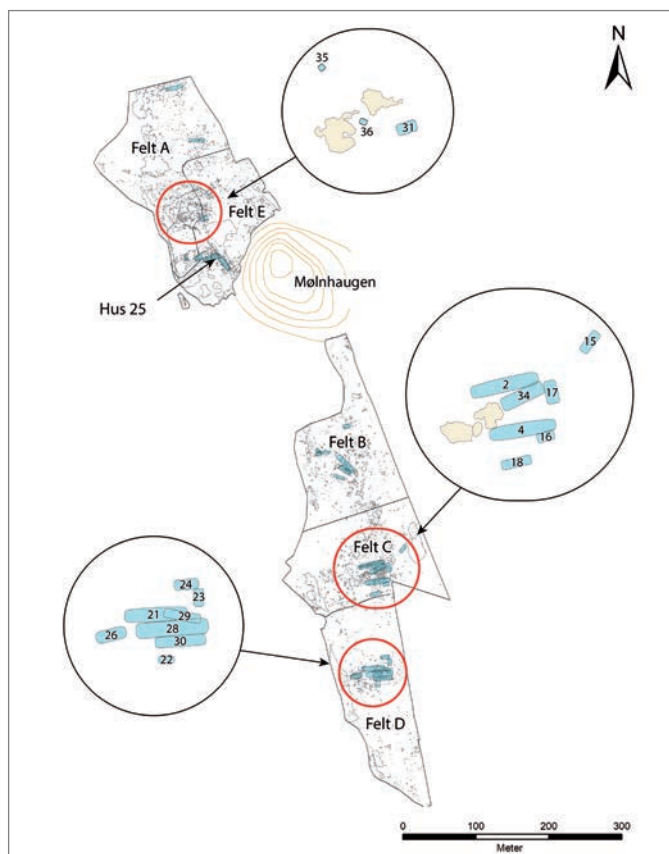
På Vik på Ørlandet ble et sjeldent stort utsnitt av et gårdssamfunn undersøkt arkeologisk forut for utbyggingen av kampflybasen i 2015 og 2016. En gruppe arkeologer har analysert og sammenstilt materialet fra utgravningene. Våre tolkninger viser at det er påfallende hvordan samfunnet blomstret mellom Kristi fødsel og ca. 400 e.Kr., før aktiviteten begynte å gå tilbake. På midten av 500-tallet ble det før så livlige området helt forlatt. Alle spor etter menneskelig aktivitet forsvant, og området ble ikke tatt i bruk igjen før ca. 950 e.Kr. Var menneskene på Vik ofre for Fimbulvinteren?

VIK MELLOM KRISTI FØDSEL OG CA. 450 E.KR.: ET SAMFUNN I FULL BLOMST

Vik ligger sentralt på Ørlandet, på en lav rygg som strekker seg fra Ryggen i nord til Hovde i sør. Etter siste istid har det flate landskapet på Ørlandet hevet seg opp av havet, og mellom Kristi fødsel og ca. 450 e.Kr. lå det ei stor grunn vik innenfor denne ryggen. Denne vika er den direkte opprinnelsen til navnet på grenda som ligger midt inne på halvøya i dag. Utgravningene i 2015 og 2016 viser at det lå tre gårder på Vik mellom Kristi fødsel og ca. 450 e.Kr. Disse var i drift samtidig, og avstanden mellom dem var bare 150–500 meter.

Utgravingsområdet på Vik, Ørland. Illustrasjon: Magnar Mojaren Gran, NTNU Vitenskapsmuseet

Den nordligste gården lå like nord for Mølnhaugen, som ble sprengt bort under krigen, mens de to sørligste gårdene lå et stykke sør for Mølnhaugen. Til enhver tid sto det trolig to hus på hver av gårdene; ett langhus som var bolig og kanskje fjøs, og en mindre bygning som kan ha vært en økonomibygning. Det kan ha bodd én eller to familier på hver av gårdene, og det er godt mulig at det fantes treller eller lavere tjenestefolk der. På to av gårdene er det bevart store avfallslag. Avfallet forteller mye om gårdsdriften og næringsgrunnlaget. Menneskene på Vik hadde husdyr. Storfe og sau/geit var de viktigste, og vi finner mengder av bein fra disse dyrene i avfallslagene. Produksjon av kjøtt, melk, huder og ull var også et viktig arbeid. Et annet husdyr på Vik var gris. Grisehold hører ofte til rikere husholdninger i denne perioden, og gårdene på Vik var ikke fattige. Gjødsele fra husdyrene var også noe det var bruk for. Gjødsele ble mellomlagret i avfallshaugene før den ble kjørt ut i kjøkkenhagene og i kornåkrene som lå rundt gårdene. Det fantes også store mengder fiskebein i avfallslagene. Ørlandingene bodde midt i matfatet, da som nå, og fiske betydde trolig like mye som husdyrhold. Noen bein av sjøpattedyr

Utgravingsområdet på Vik med gårder fra romertid på Felt A, C og D uthevet. Hus 25 fra folkevandringstid er også markert. Andre strukturer skriver seg i stor grad fra førromersk jernalder. Illustrasjon: Magnar Mojaren Gran, NTNU Vitenskapsmuseet

Hus 2 på Felt C i forgrunnen. Det mørke området i bakgrunnen, i høyre billedkant, er det funnrike avfallslaget. Foto: Magnar Mojaren Gran, NTNU Vitenskapsmuseet

som sel og hval, og av vilt som hjort, elg, oter – og til og med bjørn – fantes også, i tillegg til enorme mengder hjerteskjell. Funn av korn i stolpehull og ildsteder viser at det også ble drevet åkerbruk. Vi kan slå fast at næringsgrunnlaget på Vik var bredt og variert. Det fantes mengder av skår av keramikk i avfallslagene, noe som viser at man tilberedte mat i leirkar. Vi har til og med funnet importerte gjenstander fra Romerriket og kontinentet. Skår av drikkeglass samt perler av glass og rav viser at kontakten med omverdenen var til stede, og at vareutvekslingen ikke passerte det strategisk viktige Ørlandet.

MEN HVOR LENGE VAR ADAM I PARADIS?

Det ser altså ut til at folk levde gode liv på Vik fra Kristi fødsel og framover. En skikk som går igjen, er at man deponerte keramikk i stolpehullene etter at man hadde revet et langhus for å erstatte det med et nytt. Kanskje var keramikken og innholdet i den et offer, kanskje en takk for det som hadde vært? Folk på Vik la vekt på og tenkte over endringer i gårdens

liv. Alt rundt år 350 e.Kr. ser vi de første tegnene på større endringer. Den sørligste av de tre gårdene (Felt D) ble forlatt. Hvorfor det skjedde, vet vi ikke. Bosetningen fortsatte i mer enn hundre år til på de to nordligste gårdene. Men rundt år 500 e.Kr. gikk aktiviteten på disse gårdene også tilbake. Det ble ikke bygd nye, store hus, og antallet mennesker som bodde der, må ha gått ned. I den siste delen av tida da den midtre gården på Felt C var bosatt, ble det gravd ned tre hele dyr. En spedgris ble gravd ned inne i et langhus, Hus 2, mens huset fortsatt var i bruk, mellom 250 og 385 e.Kr. Et føll ble gravd ned like utenfor det samme huset omkring den tida da det var i sin siste bruksfase, 361–538 e.Kr. Etter at huset var forlatt, og som en av de siste hendelsene før Vik ble helt forlatt, ble det gravd ned en kalv noen meter nord for det samme huset, i årene 552–648 e.Kr. Er dette spor etter offerhandlinger i krisetid? Menneskene på Vik må ha stått midt oppi folkevandringstidskrisen. De må ha følt samfunnsendringer, klimakrise og befolkningsnedgang på kroppen. De kan ha ofret og gravd ned disse dyrene som forsøk på å blidgjøre kreftene rundt seg.

Til venstre: Grovt kar av keramikk funnet i et av stolpehullene til Hus 34 på Felt C. Karet ble satt ned sammen med karet til høyre.

Til høyre: Dekorert kopp av keramikk, funnet sammen med karet til venstre. Begge foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Det siste huset som ble reist på Vik i eldre jernalder, Hus 25, ble bygd nord for Mølnhaugen litt etter år 500 e.Kr. En sammenstilling av flere radiokarbondateringer viser at dette sto fram til ca. 537 e.Kr. Vi kan si med ganske stor sikkerhet at huset ble forlatt året etter klimakatastrofen i 536. Etter dette finner vi så godt som ingen aktivitet på Vik i hele fire hundre år. Denne rike og blomstrende grenda, der mange mennesker livnærte seg og holdt til på tre flotte gårder i århundrene før, var borte.

HVA SKJEDDE PÅ VIK I 536?

Bortfallet av bosetningen på Vik skjedde så brått – og falt så nær år 536 – at det er vanskelig å se bort fra klimakatastrofen. Men på hvilken måte kan den ha vært en årsak? Vi har sett at næringsgrunnlaget på Vik var godt og variert, og at man baserte seg på mange ulike kilder til livsopphold. Det er vanskelig å se for seg at avlingssvikt og dyredød skal ha ført til et fullstendig bortfall av bosetningen, når havet og fisken fortsatt var tilgjengelig. Kan den justinianske pesten ha fulgt i klimakrisens fotspor og kommet til Skandinavia og Vik? Vi hører om den først noen år etter 536, og da på kontinentet. Men Vik ligger sentralt i kommunikasjonsåren langs norskekysten, og vi vet at svartedauden først kom til befolkningssentra langs kysten da den spredte seg åtte hundre år seinere.

Imidlertid ser vi at befolkningsnedgangen på Vik startet lenge før 536. Den første gården ble forlatt allerede rundt 350 e.Kr. Vi vet ikke om dette utgjør en del av et større mønster, eller om det er tilfeldig. Men en nedgang i menneskelig aktivi-

tet utover i folkevandringstid kan anes flere steder i landet. Dette er en politisk urolig og ustabil periode. Vestromerriket falt sammen i 476, folkevandringene preget Europa, og politiske systemer og ruter for vareutveksling ble brutt opp og endret. På Vik ser det ut til at samfunnet allerede var svekket da klimakatastrofen satte inn i 536. Det er kanskje derfor konsekvensene ble så store. Muligens kan det også være en forklaring på hvorfor endringene på 500-tallet ble så gjennomtrengende i de skandinaviske områdene. Robuste samfunn kan reise seg igjen relativt raskt etter demografiske kriser, mens samfunn som allerede er under press, er dårligere rustet til å overleve. Politiske omveltninger og ufred i folkevandringstida kan ha vært med på å forsterke effekten av klimakatastrofen i 536.

Lesetips

- Büntgen, U., Myglan, V.S., Ljungkvist, F. et al. 2016. Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD. *Nature Geoscience*.
- Gräslund, B. og Price, N. 2012. Twilight of the gods? The 'dust veil event' of AD 536 in critical perspective. *Antiquity* 86 (2012): 428–443.
- Ystgaard, I. 2019. Menneske og makter på Vik, Ørland fra ca. 600 f.Kr.–1250 e.Kr. Årbok for Fosen.

Forfatter

Ingrid Ystgaard er førsteamanuensis i arkeologi ved Institutt for historiske studier, NTNU.

Vraket i fjæra

Tidevannet ebbet ut og avslørte treverk på stranda. Så kom floa, og havets blanke overflate skjulte nok en gang alle spor. Når fjæra nå kommer, er det imidlertid tomt. Hva var det som lå der i fjæresonen i Kattmarka utenfor Namsos, og hvor er det nå?

FREDRIK SKOGLUND OG EINAR BORGFIJORD

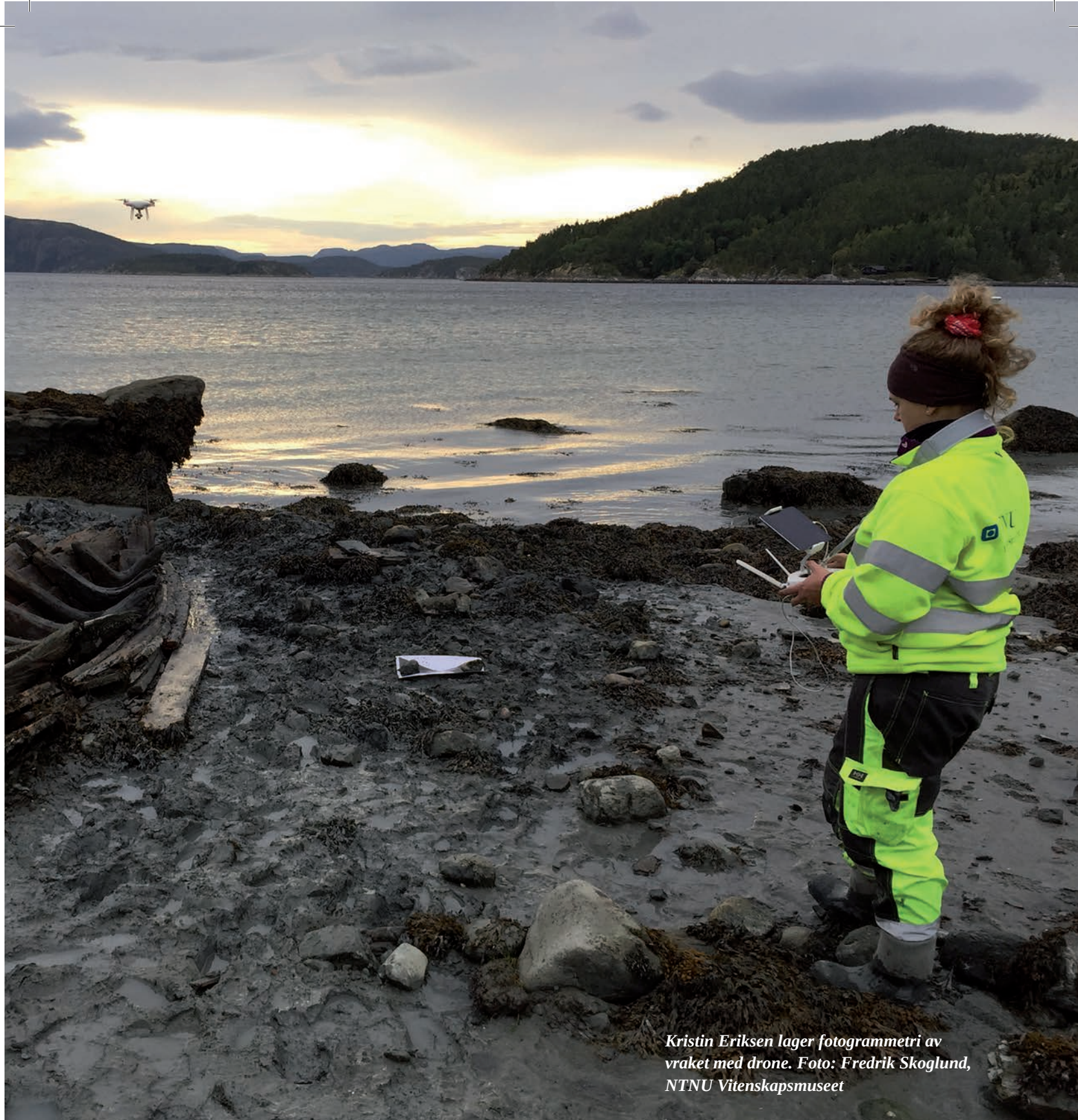
I dagens digitale verden knipser vi bilder i ett sett, og de fleste lagres og glemmes. Namsosingen Ivar Amundsen gjorde også det i 2012, men da han hentet frem ett av disse bildene i 2017, oppdaget han noe nytt. Noe stikker opp av fjæra. Da han dro tilbake til stedet ved lavvann, fant han rester av et gammelt skipsvrak og meldte fra til NTNU Vitenskapsmuseet.

VRAKETS ANATOMI OG DATERING

Det vi hittil vet, to år etter at vraket ble gjenoppdaget, er at det var baugseksjonen til et klinkbygd fartøy som lå i Kattmarka. Det som er bevart, er et 7 meter langt stykke av bunnen av fartøyet, fra baugen og akterover. På det bredeste måler vraket 1,93 meter. Vraket har tydeligvis ligget litt over på babord side, for denne er best bevart. Derfra har man inntil seks

Ferdig fotogrammetribilde av vraket. Påsatt mål for lengde, bredde, markering av band, kjøl, stevn samt hvor dateringsprøver er tatt ut. Foto: Kristin Eriksen / Fredrik Skoglund, NTNU Vitenskapsmuseet

Kristin Eriksen lager fotogrammetri av vraket med drone. Foto: Fredrik Skoglund, NTNU Vitenskapsmuseet

bordganger, mens man fra styrbord side kun har tre. Vraket lå i kompakt blåleire da det ble funnet, og dette forklarer hvorfor bevaringsgraden er såpass god. Leira har skapt et lufttett miljø som gir de beste forutsetninger for bevaring av organisk materiale. Av innveden (den veden som er inne i båten) er syv band helt eller delvis bevart. Dette er naturlig vokste emner som har stor styrke i veden. Det er botnbanda som er bevart, mens resten er borte.

Innledningsvis står det at det er et gammelt skipsvrak. Hva som er «gammelt», er et definisjonsspørsmål. Det er nok verken fra vikingtid eller middelalder. Men hvis du synes det er lenge siden den franske revolusjonen i 1789, eller undertegnelsen av Norges grunnlov i 1814, så faller dette vraket absolutt inn under kategorien gammel. Klinktradisjonen står sterkt i Norge og Trøndelag, og det er en båtbyggertradisjon preget av stor grad av konservatisme, slik at svært mange

Foto fra første befaring i august 2017, tatt mot baugen og viser band 6 (nærmest) og 5 før det ble tatt prøver fra dem. De hadde her sluppet bordgangene, og var derfor ideelle for uttak av prøver ettersom det ikke ville skade strukturen. Foto: Fredrik Skoglund, NTNU Vitenskapsmuseet

elementer er forholdsvis like over tid. Derfor vil det ofte være vanskelig å datere en slik båt kun ut ifra den tekniske utførelsen.

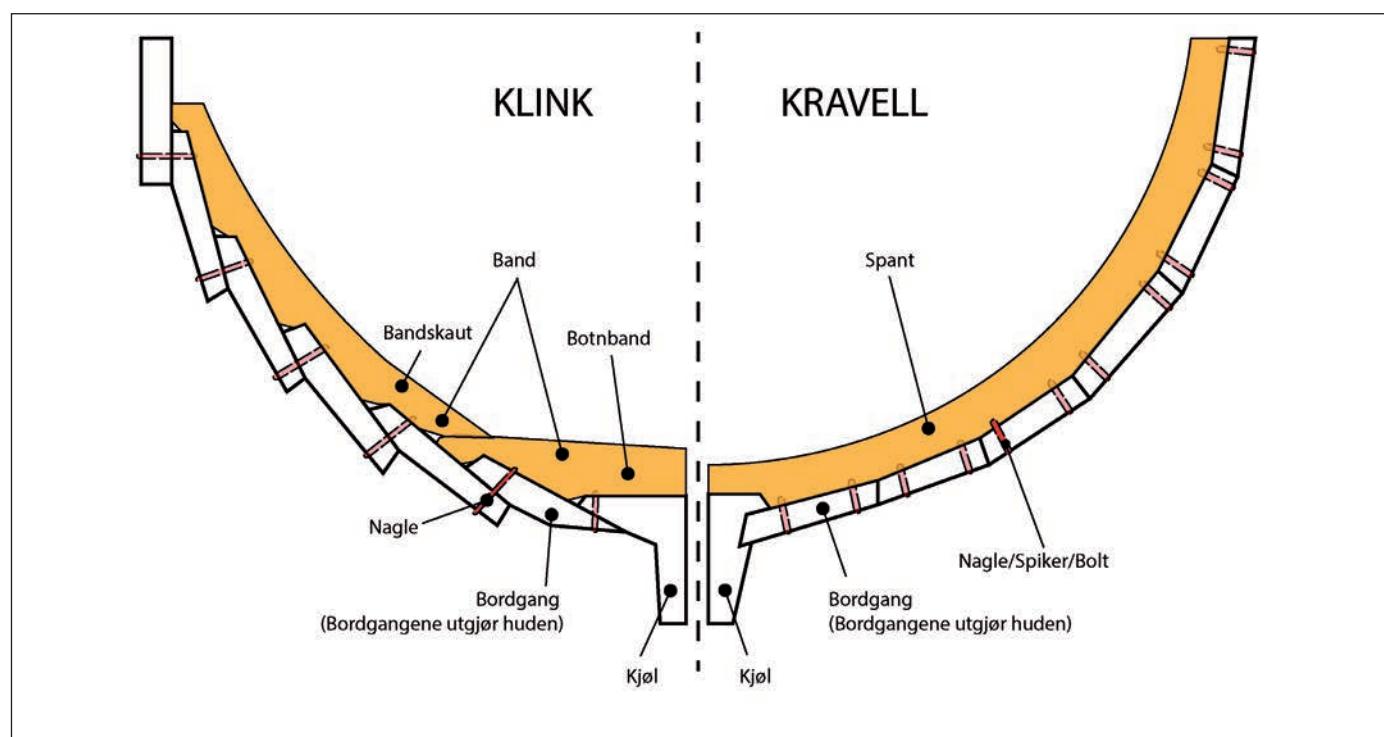
Det første vi gjorde, var å ta ut prøver til dendrokronologisk datering (årringsanalyse). Nå er det ofte slik med båter og skip at de hadde lang brukstid, de var verdifulle objekter som ble reparert og flikket på gjennom hele levetiden. Når man tar ut dateringsmateriale, må man derfor være bevisst på hvor man henter det fra. Er det opprinnelig treverk, eller

en senere reparasjon? Når det gjelder skipsbygging, ønsker man i utgangspunktet å bruke ganske ferskt materiale, så det vil i hovedsak være ganske kort tid mellom trefellingene og tilvirkningen til skipstømmer. For å være på den sikre siden saget vi ut tre dateringsprøver – deler av to band (5 + 6) samt en bordgang (1005). Den yngste årringen fra band 6 var fra 1741, og det er sannsynlig at det ble hugget kort tid etter dette. Den yngste på band 5 derimot var fra 1697. Dette bandet er imidlertid betraktelig mer bearbeidet enn band 6, og fellingsåret er med all sannsynlighet flere tiår etter dette. Bordgangen ga det yngste resultatet med yngste årring fra 1743, og det er i likhet med band 6 hugget kort tid etter dette. Dette gir en oppsiktsvekkende god korrelasjon mellom bordgang og band, og vi kan med sikkerhet si at fartøyet er konstruert kort tid etter 1743, og før 1750. Godt innenfor kulturminnelovens fredningsbestemmelser på hundre år for skipsfunn. De dendrokronologiske undersøkelsene viste videre at både band og bordganger er laget av furu. Videre viste de at tømmeret er fra Trøndelag, uten at det har vært mulig å plassere det mer nøyaktig.

Da har vi plassert fartøyet byggetidspunkt til like før 1750, men hvor lenge var det i bruk? Det forliste ikke – som «Vasa» – på jomfruturen, det hadde et adskillig lengre liv. Vi fant nemlig spor etter omfattende ombygginger, som viste at det ble holdt flytende lenge.

KLINK ELLER KRAVELL, ELLER?

Det finnes to konstruksjonsmetoder for treskip: klink og kravell. I klinkbygging er bordgangene overlappende, og man setter inn banda suksessivt etter som man bygger opp det omkringliggende skallet av bordganger. Her er det altså bord-

Skisse som viser forskjell på klink- og kravellbygging. Illustrasjon: Fredrik Skoglund, NTNU Vitenskapsmuseet

gangene som bestemmer formen på fartøyet. Ved kravellbygging er det spantene som bestemmer formen. Da starter man med å sette opp et skjelett av spant, som deretter kles med bordganger som legges kant i kant. Dette vraket inneholder faktisk begge teknikker. Det ble bygd i klinkteknikk, og så har det senere blitt lagt kravellhud utenpå klinkhuden. Når vi ser det innenfra og utenfra, virker det som to helt forskjellige fartøyer. Dette var et tiltak for å gi fartøyet et lengre liv. Når større klinkbygde fartøyer har seilt en stund, har de fått mye juling i bølgene, og kan ofte bli utette. Da blir de ofte reparert, enten ved at det settes inn ny klinkhud, eller – som her – ved at det legges kravellhud utenpå klinkhuden. Det kalles å «klavere» eller «klavere opp». Det er en omfattende prosess, men det gir mange nye år på vannet. En annen fordel er at fartøyet blir mer motstandsdyktig mot is. Faktisk er det er lagt på to lag med kravellhud, altså i to omganger. Vi har ennå ikke fått datert kravellhuden, men en foreløpig antagelse er at det første lag ble gjort helt på slutten av 1700-tallet. Det andre laget ville kanskje blitt lagt på 20–40 år etter den første. Vi sitter da igjen med en mulighet for at dette fartøyet, som ble bygd rundt 1750, kan ha seilt til siste kvartal av 1800-tallet, kanskje lenger. Dateringen av det ytterste kravellhuden vil også kunne si noe om tidspunktet for forliset, ettersom dette må ha skjedd etter den siste ombyggingen.

Klaveringen er imidlertid ikke det mest spesielle med dette vraket. Det mest uvanlige er at det kun er benyttet trenagler. Dette har man eksempler på fra Sør- og Østlandet, men det er ikke tidligere kjent fra det nordenfjelske. Vanligvis vil bordgangene i klinkbygde båter være sammenfestet med klinka

saum, mens banda er festet til bordgangene med trenagler. I dette vraket var det altså ikke klinknagler, men det var brukt trenagler med kile for å feste sammen bordgangene. Sannsynligvis er det gjort for å spare penger, da klinknagler i jern utgjorde en betydelig utgift, men det krever også kunnskap om å tilvirke trenagler samt bruke dem rett. De første fem–seks bordgangene er med sikkerhet økset i fasong og ligger «døde i båten», uten at det er bøyd inn spenning i bordet. Dessuten er de naglet til stevnen med trenagler. Når det gjelder selve fartøyet og ytelse, vil det ikke være noen stor forskjell om man bruker tre- eller klinknagler.

HVORDAN HAVNET DET DER?

At vraket er «klavert opp», kan være en viktig pekepinn for å forstå hvilken type fartøy det en gang har vært. Dette er nemlig en litt særegen form for reparasjon, som regel tilknyttet jektene. Jektene var seilfartøy med råseil fra en enkelt mast, de hadde ganske rett stevn og akterspeil. Som regel hadde de ikke noe fast dekk, men det ble lagt lemmer (flak) over lasterommet og over lasten. Disse kystens frakteskip var store konstruksjoner, og det ville vært et svært omfattende arbeid å reparere klinkhuden. Klavering var derfor ofte et billigere og enklere alternativ. Men klaveringen alene er ikke nok til å fastslå om dette har vært ei jekt, og hva den opprinnelige størrelsen var. Til det trengs det videre undersøkelser av vraket.

Hvordan, hvorfor og når dette fartøyet havnet i fjæra i Kattmarka, har vi fortsatt ikke noe svar på. Én ting vi vet, er at det inntil 2009 lå ca. 73 meter lenger inne, i retning ØNØ for

Til venstre: Utsnitt av babord side mellom band 5 (til høyre i bildet) og 6, viser trenaglene som er brukt for å feste sammen bordgangene. Foto: Fredrik Skoglund, NTNU Vitenskapsmuseet

Over: Trenagle med kile (årrette). Foto: Fredrik Skoglund, NTNU Vitenskapsmuseet

hvor det ble funnet i 2017. Dette kan vi se ved å sammenligne flyfoto fra 2007 og 2018. Årsaken til dette er det store leirraset i Kattmarka i mars 2009, som medførte omfattende ødeleggelser og endret landskapet fullstendig. Disse enorme naturkreftene flyttet alt i sin vei, også et beskjedent skipsvrak. En interessant detalj er at vraket ble funnet med baugen ut mot sjøen. Det har sannsynligvis ikke blitt snudd rundt av raset, så dette må ha skjedd tidligere. Fortøyets båter, eller trekkes de opp på land, skjer dette med baugen først. Dette kan tyde på at fartøyet har ligget for anker, med baugen opp mot vinden, og blitt skylt på land med akterenden først.

SAGN OM ET FORLIS

Det finnes faktisk to sagn som forteller om forliset av ei jekt i Kattmarka. Ifølge begge disse ble ei jekt slått i stykker på en odde, senere kalt Hermannsteinen, og «Hermann» er eieren av jekta. Sagnene forteller videre at Hermann ble fortalt av ei spåkjerring at fartøyet skulle forlise, og at så skjedde, da vinden plutselig blåste opp fra helt vindstille like ved hjemhavnen. Men de avviker også fra hverandre. I det ene sagnet har denne Hermann vært i Bergen på marked, hvor han møtte spåkjerringa Gunbjørg. Ifølge dette sagnet slås fartøyet i stykker, og kjølen driver i land i ei nærliggende vik. Spåkona Gunbjørg har vi ikke klart å lokalisere, men kjølen ble i hvert fall ikke slått av vraket. Når dette sagnet ble publisert i 1886,

skulle det også ha skjedd «for eit par hundrad aar sidan», mens det er sannsynlig at dette vraket var i drift til langt inn på 1800-tallet. I det andre sagnet, som ble trykket i Årbok for Namdalen i 1992, er Hermann på St. Hans-markedet i Trondheim, hvor han greier å fornærme spåkona Lisbet Nypan. Hun er kjent som en av de siste i Norge som ble brent på bålet for trolldomsforbrytelser. Det skjedde imidlertid i 1670, mens dette vraket først ble bygd rundt 1750. Sagn har ofte en anelse sannhet i seg, men i dette tilfellet er det lite som knytter «Hermann» og dette vraket sammen. Visst kan vi se fellesnevneren jekt, samt at vraket kan ha blitt blåst på land. Men det er ikke unikt, og ikke tilstrekkelig. En god historie er det jo likevel.

UTFORDRENDE OMGIVELSER

Vraket lå svært utsatt til i fjæresonen i Kattmarka. Ved lavvann var det helt tørt. Om sommeren bidro solvarmen til en sakte uttørking og nedbryting av treverket. Det hjalp at floa oversvømte det, men syklusen av tørke og fuktighet var ikke bra. Om vinteren ville isskuring også bidra til å slite det ned. Begroing av tang samt bølgenes nedsliting var heller ikke positive elementer på sikt. Det var også reell fare for at leira ville vaskes ut, og at sidene derfor ville knekke når de ikke lenger var støttet opp. Vi sto ovenfor flere dilemma. På den ene siden ønsker vi gjerne å bevare ting der de er, slik at de

Kompakt blåleire ga gode bevaringsforhold, men var utrolig utfordrende å jobbe i. Den var tung, og alt ble veldig glatt og sølete når det regnet. Her er det Peder Øystein Slåttøy og Einar Borgfjord (delvis skjult bak Ola Borgfjord) som spar seg ned for å se hvor dyp kjølen er. De som klaverte fartøyet, la også på ekstra kjøl og stevn, og dette stakk mye dypere enn vi fryktet. Bak i bildet ser vi fra venstre Staale Normann, Bendik Skogvold og Thora G. Nyborg. Foto: Fredrik Skoglund, NTNU Vitenskapsmuseet

Det ble laget nye støtteband som skulle stive av vraket under flyttingen, da de eksisterende bandene i ulik grad var tilstrekkelig knyttet til hudborene. Her har Ola Borgfjord plassert nye grovhogde band som skal tilpasses. Foto: Staale Normann, NTNU Vitenskapsmuseet

kan oppleves autentisk. På den andre siden er en av våre viktigste oppgaver å ta vare på kulturminnene i den grad det er mulig. Dessuten ønsker vi å formidle kulturminner slik at de skal komme alle til gode.

Mens vi holdt på med å bestemme oss, var vi nødt til å iverksette noen strakstiltak for å sikre vraket i best mulig grad. Høsten 2017 dekket vi hele vraket med fiberduk, og vi la masser oppå duken for å holde den nede. Duken begrenset direkte nedbryting, samtidig som den holdt treverket fuktig, selv ved fjære sjø. Men dette var ikke et varig tiltak.

Etter lange diskusjoner med ulike fagfolk kom vi til en konklusjon. Det var ikke hensiktsmessig å sikre vraket forsvarlig der det lå, og vanskelig å formidle det. NTNU Vitenskapsmuseet opprettet et samarbeid med Museet Kystens Arv og moderorganisasjonen Museene i Sør-Trøndelag (MiST). Sammen ville vi sikre vraket gjennom dokumentasjon og formidling. For å få dette til ønsket vi å flytte det til et mer forsvarlig og hensiktsmessig sted, nemlig Museet Kystens Arv på Stadsbygd. I dette samarbeidsprosjektet ville NTNU Vitenskapsmuseet bidra som forvalter av kulturminnet, samt med kompetanse innen marinarkeologi og konservering. Museet Kystens Arv ville bidra med lokaler for konservering og utstilling, samt med sin helt spesielle kompetanse

innenfor tradisjonsbåtbygging. Det siste var vesentlig for å gi økt kunnskap om vraket. Trolig er det flere som skulle ha ønsket at vraket ble værende lokalt, men vår vurdering var at den muligheten til formidling og bevaring som kunne gis på Kystens Arv, dessverre ikke fantes lokalt.

Det ble gitt et betydelig bidrag fra Riksantikvaren til arbeidet med heving og flytting av vraket.

TIL LANDS OG TIL VANNS OG I LUFTEN MED

Å heve et fartøy er ikke enkelt, bare spør marinen om fregatten KNM «Helge Ingstad». Som regel blir ikke arkeologiske vrak hevet, kostnadene til heving og konservering er ofte for store. Noen ganger blir de demontert og tatt opp bit for bit, slik Norsk Maritimt Museum gjør med vrakene de finner i Bispevika i Oslo. I dette tilfellet ble det vurdert at vraket var i forholdsvis god stand etter å ha ligget i blåleira, samt at størrelsen var såpass moderat at det kunne være mulig å ta det opp helt.

Ettersom det er leire i vrakområdet, var det vanskelig å få kran eller gravemaskin ned dit. Planen ble derfor å heve vraket på floa, og så flytte det inn til nærmeste kai for overføring til kranbil. Til hevingen fikk vi tak i åtte 200-liters plastfat, som ble montert to og to i rammeverk av tre. Til sammen skulle dette gi en løftekapasitet på 1600 kilo. Disse skulle surres fast til vraket og skape tilstrekkelig løft til at det skulle flytte av på floa. For å grave det frem ville vi, i tillegg til å bruke spader og krafser, benytte brannslange for å spyle vekk leira. Et vesentlig moment var å sørge for at vraket ikke kollapset eller ble skadet under hevingen. Derfor skulle båtbyggerne hugge til noen ekstra band som skulle plasseres inne i vraket, inntil de eksisterende banda, og deretter skulle strammebånd trekkes under vraket. Disse skulle legges rundt de nye banda, som stakk utenfor den originale skutesiden, slik at denne ikke kom i kontakt med strammebåndene. Alt virket så greit da vi planla arbeidet og gjorde våre beregninger. Til slutt var det å finne det optimale tidspunktet; en tredagersperiode med skikkelig lavvann og høy flo.

Hevingsprosessen ble gjennomført i tidsrommet 2.–4. september 2019. Da var det optimale forhold, selv om det ble litt for tidlig mørkt. På stedet ble duken fjernet, og det ble konstatert at vraket hadde greid seg tålelig bra. Det viste seg raskt at det aller mest krevende var å få strammebåndene under kjølen på de fem punktene vi hadde valgt. Problemet var vraket selv. De som hadde klavert det, hadde også lagt på ekstra kjøll og stevn. Følgelig stakk det adskillig dypere ned i leira enn vi hadde fryktet. Det var derfor et høyt og unisont jubelbrøl som runget ut i kvelden da vi etter mange timers slit klarte å få det første båndet gjennom. Det siste båndet kom fire minutter før tidevannet steg over de nederste delene av vraket på den siste dagen. Innimellom dette hadde båtbyggerne laget og satt inn de fire støttebanda. Før plastdunkene ble surret på, ble det også skrudd på langsgående lekter for å avstive konstruksjonen. Med dunkene på og floa på vei inn, var det tid for siste runde med spyling og fjerning av masse.

Siste sjøferd for en gammel sliter. Plastfatene holdt, og vraket flyter. På vei inn mot Namsos fikk vi eskorte av redningsskøyta. Ola Borgfjord og Staale Normann følger med på den skjøre lasten. Foto: Fredrik Skoglund, NTNU Vitenskapsmuseet

Lastestroppene er festet, og vraket er i ferd med å forlate sjøen for siste gang. På kranbilen blir vraket plassert på luftputer som fylles hydraulisk og stabiliserer det. Svært spente følger både båtbyggere, arkeologer, finner og lokalt fremmøtte med. Foto: Fredrik Skoglund, NTNU Vitenskapsmuseet

Det var noen nervepirrende minutter. Floa begynte å bli full, og vraket så ut til å sitte fast. Nå skjedde alt veldig fort; vraket var snart løst, og det ble lirket ut mellom alle steinene og ut på dypere vann. Da alle surringer var sjekket, og vi skjønnte at hun fløt, startet tauingen. I svært sakte fart, for at slepet ikke skulle grave seg ned i sjøen, gjennomførte fartøyet sin siste sjøreise. På kaia i Namsos sto en kranbil klar og heiste det opp på lasteplanet. Vi hadde vel hjertet langt oppi halsen alle som en da vraket ble løftet ut av vannet. Ville det holde, eller

ville hele konstruksjonen kollapse foran øynene på oss? Det holdt. Og så, etter at en av fjordens fraktere var blitt fraktet av en av veiens fraktere, ble vraket trygt plassert på Stadsbygd.

VRAKETS HEMMELIGHETER

Vi har egentlig bare skrapet borti overflaten på informasjonen om dette vraket. Nå, når det er kommet til Museet Kystens Arv, kan vi etter hvert begynne det mer grundige dokumentasjonsarbeidet. Da kan båtbyggerne virkelig begynne å studere de ulike skipstekniske detaljene for bedre å forstå hvordan fartøyet ble konstruert og reparert. Hva er likhetene med den byggeskikken som praktiseres i dag, og hva er forskjellene? Er det særtrekk ved dette vraket de ikke har sett før? Hvorfor valgte båtbyggerne den gang de løsningene de gjorde, og hva kan dette si oss om datidens redskaper og materialbruk samt fartøyets formål? Ved nærmere studier av vraket vil vi forhåpentligvis kunne avdekke skipets opprinnelige størrelse – både lengde, bredde og høyde. Og ombyggingen med kravellhuden, hvordan endret den fartøyets seil- og manøvreringsegenskaper? Og hvordan var disse egenskapene før ombyggingen? Ved å ta ut dateringsprøver av kravellhuden vil vi forhåpentligvis kunne si mer om når dette arbeidet ble gjort, og kanskje vil vi kunne si noe om hvor lenge skipet var i drift? Er vi riktig heldige, kan også dateringen av kravellhuden fortelle om hvor dette materialet kommer fra, og hvor arbeidet ble utført. Skjedde det i Trøndelag, eller et annet sted i landet? Kanskje vil også videre analyser av teningstråden, sua, som var lagt mellom bordgangene, gi viktig informasjon.

FERDEN FORTSETTER

Vraket er nå kommet opp av leira i Kattmarka. Det har seilt sin siste distanse inn til Namsos og er blitt trygt fraktet til Stadsbygda. Det er et spennende vrak, bygd på midten av 1700-tallet og med en lang levetid. Nå gjenstår konservering, dokumentasjon og videre dateringer når vi skal prøve å komme til bunns i mysteriet. Mer informasjon om vrakets konstruksjon og bruk vil være viktige elementer i formidlingen. Ettersom vi har det faktiske vraket, kan vi gi publikum et autentisk innblikk i gamle dagers båtbyggeskikk. Det er mange muligheter for formidling, og det er ennå ikke avklart hvordan det blir. Men vi er sikre på at formidling i et dynamisk museumsmiljø på Stadsbygd – hvor både øvrige utstillinger og magasinmateriale i direkte samspill med det aktive båtbyggerverkstedet og båtbyggernes kunnskap – vil gi den beste rammen for fremtidig formidling.

Forfattere

Fredrik Skoglund er marinarkeolog og ansatt som forsker ved NTNU Vitenskapsmuseet, Institutt for arkeologi og kulturhistorie.

Einar Borgfjord er båtbygger ved Museet Kystens Arv.

Boktips

BJØRN TORE PEDERSEN

JEKTA

Jekta var livsnerven langs kysten vår i fem hundre år. Nordlendingene seilte til Bergen med tørrfisk, og på tilbakereisen var jekta lastet med matvarer og nødvendighetsartikler til folket der nord. Men også på Vestlandet og i Trøndelag holdt jekta liv i kyst- og fjordbygdene.

Ingen vet med sikkerhet når den første jekta kom, og hvor den kom fra, men hun fører linjene sine tilbake til vikingskipene og de hanseatiske handelsskipene som kom til Bergen i middelalderen. Hvor mange jektefartøy som seilte langs kysten, er også uklart. Trolig dreier det seg om mange hundre, kanskje opptil et tusentalls jekter.

Dette er den første boka som grundig omhandler jekta og jektefarten. Forfatter Bjørn Tore Pedersen forteller om denne ærverdige og livsnødvendige fraktebåten: om jektebygging, skipsleia, jektenavn, de som seilte, hvor de seilte fra – og om de som aldri kom hjem. I boka finner du blant annet historien om «Anna Karoline», den eneste gjenværende av de gamle nordlandsjektene. Hun står nå på land i Bodøsjøen og har fått sitt eget jektefartsmuseum. Boka inneholder over 200 fotografier og illustrasjoner.

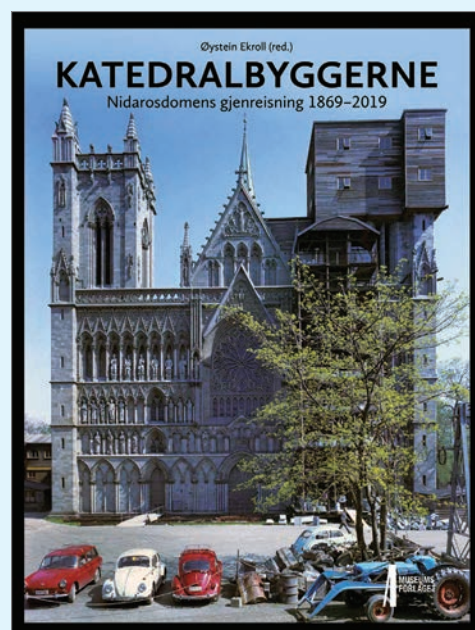
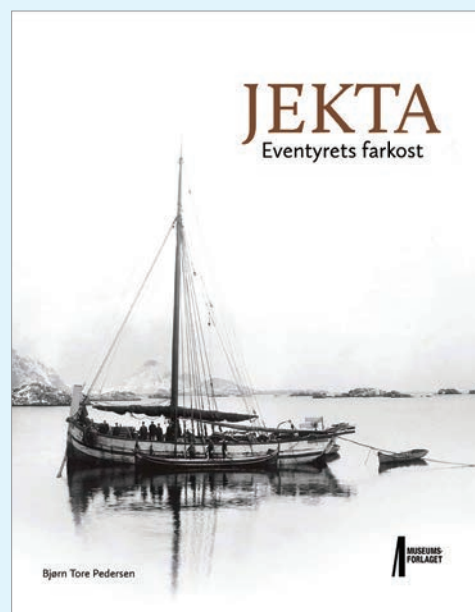
ØYSTEIN EKROLL (RED.)

KATEDRALBYGGERNE

Dette er historien om *katedralbyggerne*, de over seks hundre kvinner og menn som gjennom 150 år har viet sitt arbeidsliv til å gjenreise Nidarosdomen til fordums prakt.

Den 19. juli 1869 begynte en liten gruppe håndverkere å restaurere et kapell på den sterkt forfalne Nidarosdomen. Målet var å tilbakeføre det til sin opprinnelige form etter flere hundre år med forfall, branner og ombygginger. Gradvis vokste ambisjonene for arbeidet til å omfatte hele katedralen. Ingen visste sikkert hvordan den hadde sett ut i middelalderen, men underveis ble det funnet mengder med spor og rester som ble ledetråder i restaureringen. Ingen ante heller at det skulle ta nesten 150 år å fullføre gjenreisningen av Nidarosdomen.

Katedralbyggerne er skrevet av en rekke forfattere tilknyttet Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider – som håndverkere, forskere og formidlere. Boka beskriver det enorme arbeidet som ligger bak gjenreisningen og fullføringen av Nidarosdomen slik vi opplever den i dag, fra steinbryting til fastmuring av de ferdige steinene og skulpturene. Som i middelalderen blir alle steiner hugd for hånd, og tradisjonelle håndverk som smiing, gipsstøping og glassmaleriarbeid er en viktig del av restaureringsarbeidet. Arbeidet tar aldri slutt, for det er alltid steiner som må skiftes og glassmalerier som må repareres.

*Læsø-salt blir produsert ved koking
og inndamping av salt grunnvann.
Foto: Læsø Salt A/S*

Saltkoking

Når du handler i dagligvarebutikken, og det står salt på innkjøpslisten, har du mange muligheter. På hyllene finner du flaksalt, koksalt, røkt salt, mineralsalt, jodberiket salt og mye mer. Utvalget er stort, og produktet er lett tilgjengelig. Spesielt dyrt er det heller ikke. I de fleste midtnorske butikker kan man få salt fra det meste av Europa, og sikkert også fra andre verdensdeler.

MORTEN SYLVESTER

Salt er nødvendig. Vi trenger det for at kroppen skal fungere. Salt er også viktig for smak, konsistens og konservering av matvarer. Hvordan skaffet man dette livsviktige produktet før det lå en butikk på nærmeste tettsted eller på gatehjørnet i byen? På 1600-tallet, i middelalderen og enda tidligere enn det?

OM OLIKA SÄTT ATT KOKA SALT

I det store bokverket *Historia de gentibus septentrionalibus* eller *Historia om de nordiska folken*, utgitt i 1555, forteller forfatteren, den svenske biskopen Olaus Magnus, om levevis og skikker i Norden. Et par av kapitlene handler om salt.

Olaus Magnus forteller at det er langs norskekysten det kokes salt. Nordmennene, som bor ved oseanets kyst, kløyver og uthuler store furustokker. Disse samles så med tau, som på en tønne, tynges ned med store sten i den ene enden, forsynes med et rør i den andre enden og senkes ned i vannet, hvor saltholdigheten er større enn ved overflaten. Gjennom rørene kan man nå pumpe saltvannet opp i store jernkjeler, som er plassert tett på stranden. Vannet kokes over en langsom ild og

på den måten utvinnes saltet, som angivelig skulle være best når det kokes om vinteren. Ifølge Magnus har produksjonen i Norge vært så omfattende at det er fremstilt salt både til lokalt forbruk og til handel med utlandet.

Magnus skriver også at svenskene ikke koker salt som i Norge. Ikke fordi de ikke har tilgang på havvann med nok salt, men fordi det ikke er nødvendig for dem. De får sitt salt på skip fra spanske, franske og britiske havner. Men dette stemmer nok ikke. At saltkoking i Norden ikke utelukkende er noe som har foregått i Norge, er helt sikkert. Vi skal senere se på et eksempel fra den danske øya Læsø, hvor det foregikk en storstilt saltproduksjon i middelalderen.

Hvor langt tilbake i tid man har fremstilt salt i Midt-Norge etter de prinsippene som er beskrevet ovenfor, vet vi ikke sikkert. På Austrått på Ørlandet ble det i 1532 foretatt en taksering av gods som var konfiskert av erkebiskopen, og her ble prisen på en tønne norsk salt satt til 1 mark, mens det utenlandske saltet ble satt til 3 mark for en tønne. Prisen på utenlandsk salt i middelalderen var høy, noe som kanskje medvirket til en tilsynelatende omfattende hjemlig produk-

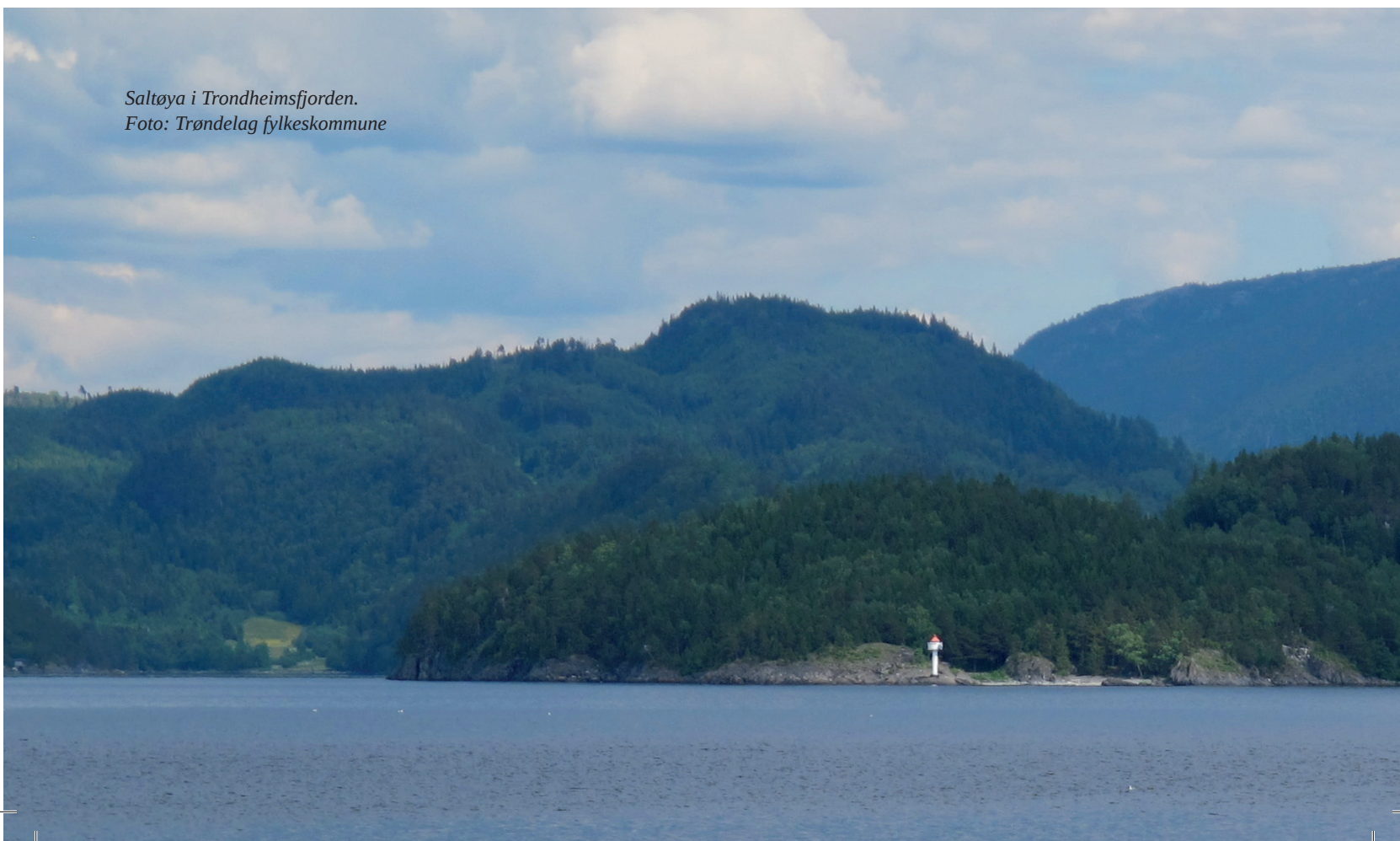

Salt sjøvann pumpes opp i saltkjelene, hvor vannet inndampes. Etter: Olaus Magnus, 1555: *Historia de gentibus septentrionalibus* / *Historia om de nordiska folken*

sjon. Hanseatene hadde frem til slutten av 1500-tallet enerett på innførsel av salt, og monopolet påvirket prisen. Det norske saltet på Austrått kan naturligvis ha blitt produsert andre steder langs norskekysten, men det kan også ha stammet fra områdene rundt Trondheimsfjorden.

En hjemlig saltproduksjon nevnes også i lovtekstene fra tidlig- og høymiddelalder, som for eksempel i Frostatingsloven: «... oc saltt scal hann gera ef hann býr við sió ...» – Han skal lage salt hvis han bor ved sjøen. Av lovteksten går det også frem at beboerne ved kysten hadde rett til å koke salt til eget

Saltøya i Trondheimsfjorden.
Foto: Trøndelag fylkeskommune

forbruk, og nok til at de kunne bytte seg til byggematerialer til egen gård. Skulle det selges, måtte det tillatelser til, og det måtte betales skatt eller salttoll av produksjonen.

TRONDHEIMSFJORDEN

Saltholdigheten i Trondheimsfjorden er ikke den samme hele året og på alle dybder. Fjorden har åpen forbindelse med Norskehavet utenfor, og om vinteren renner vann fra Atlanterhavet inn i fjorden og sprer seg som bunnvann, som etter hvert fortrenger lettere vann i fjordbassengene. Om våren og sommeren er det et stort ferskvannstilsig fra de store elvene som munner ut i fjorden. Og som Olaus Magnus beskrev det, kan man derfor ha hatt de beste forutsetningene for saltkoking i vinterhalvåret. Om vinteren var det også mulig å øke saltkonsentrasjonen innen koking ved å la sjøvannet fryse til én eller flere ganger, og fjerne isen etter hvert.

Det er ikke vanskelig å finne steder ved Trondheimsfjorden som har fått sitt navn etter saltkokingen som foregikk der. Saltøya i Fættenfjorden er ett eksempel. I skattemanntallet for 1662 betalte Saltøya tiende av inntekten fra den saltkjelen som sto der. Like nord for Saltøya finner vi Saltbua og Saltbutangen. De samme to stedsnavnene, Saltbua og Saltbutangen, finner vi også ved Verrasundet i Inderøy kommune. Stedsnavn som inneholder ordet «bu», må indikere at det har vært en form for bygning i forbindelse med saltproduksjonen. Hvordan en slik saltbu ved Trondheimsfjorden har sett ut, vet vi ikke, men det er ikke vanskelig å skjønne behovet for et tak over saltkjelen vinterstid, blant annet for å hindre snø og regnvann i å fortynne saltvannet som skulle kokes.

Vi har mange opplysninger om saltkoking på Inderøy. I de offentlige regnskapene fra 1600-tallet, for eksempel i jordeboken for Inderøy fra 1668, omtales flere store saltkjeler som det skulle betales skatt for. Ifølge jordeboken var det i alt 28 gårder som hadde saltkjele, og det er oppført én kjele på hver gård. En av gårdene som nevnes, er Gjorv gård ved Borgenfjorden. Den omtales i *Diplomatarium Norvegicum* på 1300-tallet, og var på det tidspunktet en av de største gårdene i Inderøy prestegjeld, eiet av erkebispesetet i Trondheim. Det er ikke utenkelig at Gjorv gårds saltproduksjon kan gå lenger tilbake enn 1600-tallet. Kanskje er saltet transportert vekk fra gården fra Laberget, et lite bruk ved Borgenfjorden? Laberg-navnet finnes flere steder langs kysten og stammer fra (*h*)*laðberg* – et berg som egner seg til å laste skip fra.

I en artikkel fra 1946 omtales synlige tufter etter saltkoking ved Svarvalandet i Inderøy prestegjeld, på et sted med navnet Saltbuberget. Gården Svarva ligger litt vest for Hylla i Inderøy kommune. På gården Hamsås, nord for Straumen i Inderøy, var det også en saltkjele sist på 1600-tallet. I artikkelen står det: «Det ligg enno uthola trerennor i Vensfjurun til seinare tid, hev eg høyrst sagt av gamle folk». Det skulle angivelig ha blitt kokt salt på Saltbuberget ved Svarvalandet så sent som i 1820-årene.

LÆSØ I DANMARK

På øya Læsø, som ligger i Kattegat, mellom Jylland og Sverige, har det vært drevet en omfattende saltkoking gjennom mange hundre år. I middelalderen var saltkokingen – eller saltsydningen, som den kalles på dansk –, fundamentet i øyas økonomi. Historiske kilder forteller at øya i 1481 leverte omkring 36 tonn salt tre ganger i året. På 1600-tallet var

Saltsydehytte på Læsø i Danmark. Saltkjelen midt i bildet har stor fordampingsoverflate. Foto: Læsø Salt A/S

Saltsydehytte på Læsø i Danmark. Rundt Læsø inneholder sjøvannet cirka 2 % salt, men grunnvannet på Rønnerne inne på øya kan inneholde helt opptil 14 % salt. Foto: Læsø Salt A/S

skogen på Læsø stort sett borte på grunn av behovet for ved til fyring under saltkjelene gjennom mange hundre år. Derfor ble saltkokingen forbudt på øya.

Læsø er interessant, også for forståelsen av den norske saltkokingen, fordi det på 1990-tallet ble foretatt arkeologiske undersøkelser av saltsydehytter der i prosjektet «Læsø Salt». Så vidt vites er det ikke foretatt noen arkeologiske undersøkelser av saltkokingsanlegg i Norge, og det er naturligvis ikke sikkert at en norsk saltbu fra middelalderen har sett ut som en dansk saltsydehytte fra samme periode. Men det er

likevel lov å la seg inspirere av de danske anleggene når man skal beskrive hvordan den norske saltkokingen kan ha foregått.

En kombinasjon av arkeologi og studier av de historiske kildene om saltproduksjonen på Læsø dannet grunnlaget for en rekonstruksjon, og på 1990-tallet ble det oppført to saltsydehytter. I dag kokes det igjen salt på Læsø. I 2004 ble det produsert omkring 40 tonn – altså omkring en tredjedel av produksjonen på 1400-tallet. Saltsydehyttene på Læsø er absolutt et besøk verdt!

FREMTIDEN

Som vi har sett, finnes det både historiske kilder og stedsnavn som vitner om en lokal saltproduksjon i områdene rundt Trondheimsfjorden. Men hva med de fysiske sporene etter denne virksomheten? Har de trønderske saltbuene minnet om sydehyttene på Læsø, med tak båret av stolper, veggkonstruksjoner og oppmurte saltkjeler, vil man sannsynligvis kunne finne dem. Det burde ikke være en umulig oppgave for en arkeolog med en god registreringserfaring. Forfatteren av denne artikkelen har ikke selv gjort et forsøk, men det er aldri for sent. Kanskje noen av SPORs lesere kan rusle en tur langs stranden ved Svarvalandet i Inderøy kommune og se om tuftene fortsatt finnes?

Forfatter

Morten Sylvest er marinarkeolog og jobber som kontorsjef ved Utstillings- og publikumsseksjonen ved NTNU Vitenskapsmuseet.

De dødes hus på VINJEØRA

Det er mange aspekter ved vikingtidens samfunn vi enda ikke vet så mye om. Blant annet hvorfor det er så store variasjoner i gravskikk. Vi har en rekke eksempler på båtgraver fra denne perioden, men hvorfor ble det bygget små hus i noen av de store gravhaugene? Kan dette fenomenet være med å gi oss større innsikt i de gjenlevendes forhold til sine avdøde slektninger?

RAYMOND SAUVAGE OG ELLEN GRAV ELLINGSEN

Det er i forbindelse med ny E39 ved Vinjefjorden i Hemne kommune at NTNU Vitenskapsmuseet nå gjennomfører en større utgraving av en gård og et gravfelt fra yngre jernalder på Vinjeøra.

Vinjeøra er ei bygd innerst i den trange Vinjefjorden. Bortsett fra det middelalderske kirkestedet her vet vi lite om forhistorien til denne bygda. Da ny E39 var under planlegging på 1990-tallet, ble det imidlertid funnet spor av et gravfelt fra yngre jernalder på gården Skeiet. Gravfeltet er blitt utpløyd gjennom mange års jordbruk, og er ikke lenger synlig over bakken. Likevel har nedgravde fotgrøfter, graver og andre strukturer satt spor som arkeologene finner igjen når de fjerner matjorda. Fotgrøftene viser oss at det har stått store hauger på dette gravfeltet en gang for lenge siden, trolig anlagt i vikingtid.

Inni to av disse gravhaugene er det påvist spor etter mindre bygninger. Dette fenomenet kaller vi dødehus, fordi de er antatt å være bygd for døde mennesker og ligger inni en gravhaug. Slike hus er forholdsvis sjeldne, og derfor svært spennende.

På nåværende tidspunkt er kun ett av disse undersøkt arkeologisk. Dette huset var 4,5 x 3 meter stort. I hjørnene har det stått staver, og bygget har hatt stående planker eller veggtiljer, som var satt ned i en grøft og støttet opp med stein. Det eneste som var igjen, var en rektangulær grøft med avtrykk av staver, veggtiljer og støttesteiner der veggene en gang sto.

Inni dødehuset er det ikke påvist noen grav som kan sies å tilhøre huset. Det er imidlertid kjent fra andre steder at den døde ikke nødvendigvis ble gravd ned i bakken inni slike hus, men heller satt mot veggen eller lagt på en benk eller et bord med gravgaver rundt.

*På denne måten kan dødehuset stått i gravhaugen.
Rekonstruksjonen er gjort på bakgrunn av årets funn.
Illustrasjon: Ragnar Børsheim, Arkikon*

GRAV I HAUGEN

Selv om det ikke var noen grav bevart i selve dødehuset, ble det funnet en grav i haugen. Denne lå rett utenfor huset, parallelt med veggroften i vest. Det var ingen skjelettresten der, men gjenstandene som var lagt ned i graven, forteller oss at dette mest sannsynlig var en kvinnes grav. Den døde ble nemlig gravlagt med en liten trebeholder som inneholdt flere perler og en likearmet spenne. I tillegg var det lagt ned en

annen spenne og en stor ravperle som gravgaver. Spennene har vi hittil bare sett på røntgenfoto, men de ser ut til å være av en type som dateres til 800-tallet.

I og med at denne graven lå utenfor dødehuset, er det vanskelig å vite om en skal tolke denne som eldre enn huset, eller om den helt bevisst ble lagt tett inntil dødehuset. Når flere dateringer foreligger, vil det bli enklere å tolke dette, men dersom graven helt bevisst er lagt inntil veggen, men ikke

innenfor, forteller dette også noe om ideen bak dødehuset. Da er det nærliggende å tenke seg at det kun var forbeholdt en helt spesiell person, og at alle andre ble holdt utenfor.

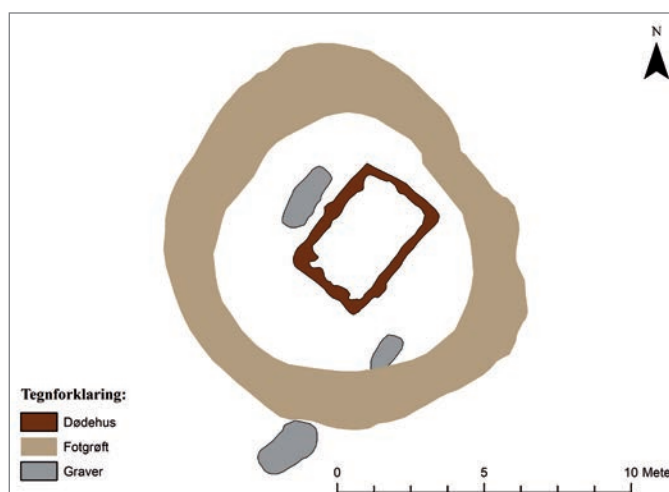
DØDEHUS I NORGE

Hus av denne typen inne i gravhauger fra yngre jernalder er et nokså sjeldent fenomen. I alt er det kjent i underkant av tjue dødehus fra hele Norge, inklusive disse to nye fra Vinjeøra.

Et noe tilsvarende fenomen har vi i skoltesamisk tradisjon, hvor slike hus er blitt bygget til helt opp på 1900-tallet. Disse er små laftehus, kun 1,5 x 0,8 meter, og skiller seg derfor konstruksjonsmessig fra dødehusene fra jernalder. De kan fremdeles observeres på Øst-Karelenes kirkegårder, hvor de ble bygget som monumenter over en jordfestet grav. Likevel skal de nok tolkes som en videreføring fra den tiden da likene ble lagt inne i selve husene, over bakken.

Til venstre: Dronefoto av den overpløyde gravhaugen med sporene av det undersøkte dødehuset i midten. Fotgrøften var skåret av en moderne dreneringsgrøft i nord. Foto: Raymond Sauvage, NTNU Vitenskapsmuseet

Til høyre: Plantegning av funnene rundt det undersøkte dødehuset. Illustrasjon: Raymond Sauvage, NTNU Vitenskapsmuseet

Det er noe variasjon i dødshusenes utforming og utførelse. Noen er bygget over flatmarksgraver uten haug over, noen i storhauger, noen over branngraver, men langt de fleste tilhører ubrente graver. Gravgodset i de bevarte gravene varierer også mye. Det spanner fra våpen og importgjenstander til hverdags-gjenstander og rituelle gjenstander. Noen av gravene kan imidlertid også ha vært helt tomme. Likevel ser det ut til at denne typen graver gjerne var forbeholdt de bedre stilte i samfunnet.

Dette understrekes av at de kjente vikingskipsggravene Oseberg og Gokstad også hadde en form for dødehus. Disse skil-

ler seg fra det øvrige materialet ved at de er mye større og står oppe i selve skipet. Dessuten har de en mer teltlignende fasong, med skrått tak i stedet for vegger. Det er usikkert om dette skal tolkes som samme fenomen.

Et likhetstrekk som synes å opptre hos alle dødehus, er nærhet og utsyn til vann. Dette gjenfinnes i tysk materiale fra bronsealder, noe som åpner for en tolkning om kontinuitet over tid og rom.

Slik lå glassperlene i kvinnegraven inntil dødehuset. Trerester rundt perlene viser at de har ligget i en liten trebolle eller lignende. Foto: Raymond Sauvage, NTNU Vitenskapsmuseet

Dødehuset under utgraving. Til høyre i bildet den omtalte kvinnegraven. Foto: Raymond Sauvage, NTNU Vitenskapsmuseet

HUS I GRAVHAUG – HVORFOR DET?

Siden det er stor variasjon i utformingen av dødehusene som er påvist her til lands, kan det være at det er selve ideen om hus i gravhaug som er det viktige. Arkeolog Povl Simonsen mener husene ble bygget som et sted for å oppbevare de døde til telen i bakken gikk, og at de derfor må betraktes som et arktisk fenomen. Det er noe merkelig at man skulle innlemme selve huset i gravhaugen dersom man måtte bygge nye hus til oppbevaring av lik neste vinter. Derfor er det usannsynlig at det praktiske aspektet var eneste årsak til at husene ble bygget.

En langt mer spennende tolkning er dermed at dødehusene er bygget som hus for de døde. En måte å se dette på, er at et godt og solid hus skulle holde den døde i graven sin, slik at vedkommende ikke vandret rundt og skapte uro på gården. Men et forseggjort hus i graven kan også sees på som en gave fra de gjenlevende, et ønske om at den døde holdt seg i nærheten og ikke reiste til dødsriket. I førkristen tid trodde man gjerne at den døde kunne ta bo i haugen. Det var da viktig å stille godt med «haugbonden», og det skjedde gjennom offer-

gaver som mat og drikke. Den døde kunne man snakke med og kanskje rådslå med gjennom «haugsitje» – å sitte på haug.

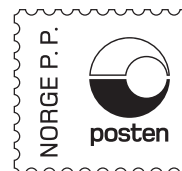
Var den døde forfader fornøyd med oppvartningen og familiens gjøren og laden, ville han hjelpe dem med god avling – både på åkeren, i fjøsen og til og med i familiens eget hus.

Dette understrekes av et tradisjonssagn fra Island, som forteller om en velstående kvinne som selv innredet sitt gravhus og lot det møblere med et herskabelig sete. Der skulle hun sitte når hun var død. Dette kan fortelle at det var enkelte slektninger man ønsket å ha på gården til evig tid, og da måtte de ha et hus å bo i. Tilsvarende sagn finnes også i Telemark, og de antas faktisk å stamme fra vikingtid.

Forfattere

Raymond Sauvage er arkeolog og er prosjektleder for de arkeologiske undersøkelsene for E39 Bætne-Stormyra.

Ellen Grav Ellingsen er arkeolog og formidlingsansvarlig på Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet.

Avsender
Museumsforlaget
Kjøpmannsgata 23
7013 Trondheim

ntnu.no/vitenskapsmuseet

SLEPEN STEINALDER

I museets magasiner finnes tusenvis av gjenstander fra alle arkeologiske perioder.

Fra 21. januar – 1. juni 2020 viser vi frem eksempler på slpte gjenstander fra steinalderen i museets foaje.

Både råstoffvalg, utforming og dekor på økser, pilspisser og smykker vitner om at estetikk spilte en rolle for steinalderens mennesker.

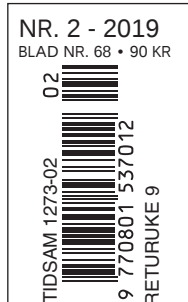
Foto: Åge Hojem/NTNU

 NTNU
Vitenskapsmuseet

Museumsforlaget

Museumsforlaget er et nisjeforlag som utgir bøker om kulturarv. Vi satser på historie, arkeologi og andre fag som forteller om fortid og nåtid for framtida. Våre utgivelser har høy faglig kvalitet og forlaget er godkjent som publiseringskanal for vitenskapelig publisering. Vi tar imot manus og bokideer for vurdering.

Abonnement på SPOR

Fra 2020 koster et årsabonnement (2 nummer) 195 kr.

Enkelthefter koster 100 kr.

Mer informasjon finner du på www.museumsforlaget.no

Museumsforlaget | Kjøpmannsgata 23, NO-7013 Trondheim

Telefon [47] 47 47 87 47 | post@museumsforlaget.no | www.museumsforlaget.no